

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Onlayn Elmi Jurnal

ANCIENT LAND

International Online Scientific Journal

aem.az

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Onlayn Elmi Jurnal
İmpakt Faktor: 1.465

Cild: 6 Sayı: 6

ANCIENT LAND

International Online Scientific Journal
Impact Factor: 1.465

Volume: 6 Issue: 6

Bakı – Baku
2024

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Bakı,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
nigar_veliyeva@yahoo.com

Redaktor köməkçisi

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Gülçöhrə ALIYEVA, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fəzil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Təhminə ƏLİYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vaqif SOLTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Yaqub BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANOV, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, “İdrak” liseyi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aynel MƏŞƏDİYEVA, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Univetsiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Taleh XƏLİLOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUIQTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərqanə ƏLİYEVA, DİN-nin Polis Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila CAVADOVA, İqtisadiyyat və Hüquq üzrə Pedaqoji Kollec / Rusiya, Dağıstan Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Şəhla ƏHMƏDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Rəşad SADIQOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HƏŞİMOV, Dağıstan Dövlət Universitetinin Dərbənd filialı / Rusiya, Dağıstan Respublikası

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Editor

Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
nigar_veliyeva@yahoo.com

Assistant editor

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Gulchora ALIYEVA, Azerbaijan State Marine Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Tahmina ALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vagif SOLTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Yagub BABAYEV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mubariz SULEYMANOV, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, The Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aynel MASHADIYEVA, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Taleh KHALILOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fargana ALIYEVA, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila JAVADOVA, Pedagogical College on Economy and Law / Russia, The Dagestan Republic
Assoc. Prof. Dr. Shahla AHMADOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia
Assoc. Prof. Dr. Rashad SADIGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HASHIMOV, Derbend branch of Dagestan State University / Russia, the Dagestan Republic

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/36/5-10>

Ülfət İbrahim

Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ulfet.ibrahim@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-6805-0627>

İlahə Əşrəfova

Naxçıvan Dövlət Universiteti
ilahaashrafova@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0000-2127-3487>

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ İNGİLİS ALINMALARININ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ MATERIALLARI ƏSASINDA)

Xülasə

Məqalə müasir fransız dilində ingilis alınmalarının artması fenomenini geniş şəkildə araşdırır. Terminoloji əsaslar və ingilis-fransız dili əlaqələrinin tarixi detallı şəkildə tədqiq olunur. Məqalədə media sahəsində ingilis alınmalarının rolu xüsusi vurğulanır. Üslubi xüsusiyyətlər, sosial və mədəni aspektlər araşdırılır və nəticələr müşahidələrə əsaslanır. Nəticələr və təkliflər bölməsində oxuculara daxili baxış təqdim edilir. Məqalənin əsas nəticələri və tədqiqatın əhəmiyyəti nəticə hissəsində vurğulanır. Ədəbiyyat siyahısı, istifadə olunan mənbələrin etibarlılığına işarə edir. Məqalə ingilis alınmalarının fransız dilinə təsirini anlamaq üçün geniş və əhatəli bir tədqiqat təqdim edir.

Açar sözlər: fransız dili, ingilis alınmaları, media, üslub, terminoloji əsaslar

Ulfət İbrahim

Azerbaijan University of Languages
Doctor of Philosophy in Philology
ulfet.ibrahim@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-6805-0627>

İlahə Əşrəfova

Nakhchivan State University
ilahaashrafova@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0000-2127-3487>

Stylistic features of English derivatives in modern French (Based on mass media materials)

Abstract

The article extensively examines the phenomenon of the increasing use of English loanwords in contemporary French. Terminological foundations and the historical connections between English and French are detailed. The role of English loanwords in the media is particularly emphasized. Stylistic features, social, and cultural aspects are analyzed, with conclusions based on observations. The conclusions and recommendations section offers readers an insightful perspective. The main findings and significance of the research are highlighted in the conclusion. The bibliography indicates the reliability of the sources used. The article presents a comprehensive study to understand the impact of English loanwords on the French language.

Keywords: the French language, English borrowings, media, style, terminological foundations

Giriş

Qloballaşma dövründə dillərarası qarşılıqlı təsir daha da intensivləşmiş və müxtəlif dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin dünya üzrə yayılması sürətlənmişdir. Bu tədqiqatın məqsədi müasir

fransız dilində ingilis alınmalarının artmasını araşdırmaq, bu prosesin səbəblərini və nəticələrini müəyyən etməkdir. Fransız dilində ingilis alınmalarının geniş yayılması təkcə linqvistik deyil, həm də sosial və mədəni əhəmiyyət kəsb edir (Aitchison, 2001; Calvet, 2006).

Ədəbiyyat icmalı göstərir ki, ingilis dilinin təsiri müxtəlif sahələrdə, xüsusilə də kütləvi informasiya vasitələrində, texnologiya, elm və gənclik mədəniyyətində aydın şəkildə müşahidə olunur.

Tədqiqatçılar ingilis dilinin qlobal *lingua franca* rolunu vurğulayır və bu prosesin fransız dilinə təsirini müxtəlif aspektlərdən təhlil edirlər.

Müasir fransız dilində ingilis alınmalarının artmasının bir neçə əsas səbəbi var. Birincisi, texnoloji yeniliklər və internetin qlobal təbiəti ingilis dilinin geniş yayılmasını təmin edir. İkincisi, beynəlxalq iş dünyasında və akademik dairələrdə ingilis dilinin üstünlüyü. Üçüncüsü, pop mədəniyyətin və kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri ilə ingilis dilinin gündəlik həyatda istifadəsinin artmasıdır (Crystal, 2003).

Bu məqalə fransız dilində ingilis alınmalarının tarixi və terminoloji əsaslarını təhlil edəcək, kütləvi informasiya vasitələrində bu alınmaların rolunu və istifadəsini araşdıracaq, onların üslubi və sosial-mədəni aspektlərini müzakirə edəcək. Məqalənin məqsədi alınmaların dilin inkişafına təsirini qiymətləndirmək və fransız dilinin qorunması üçün təkliflər irəli sürməkdir.

1. Terminoloji əsaslar

Alınma sözlərin tərifləri və növləri

Alınma sözlər bir dildən başqa bir dilə keçmiş və həmin dilin lüğət fonduna daxil olmuş sözlərdir. Bu proses müxtəlif səbəblərlə baş verə bilər: mədəni əlaqələr, texnoloji yeniliklər, ticarət münasibətləri və s. Alınma sözlər bir neçə növə ayrılır:

- Tam alınmalar (Borrowings): Sözlər bir dildən digərinə dəyişiklik edilmədən alınır. Məsələn, fransız dilində "weekend" ingilis dilindən olduğu kimi qəbul edilib (Durkin, 2014).

- Çevrilmiş alınmalar (Calques): Bir dildən alınan ifadənin tərcümə edilərək digər dilə daxil olmasıdır. Məsələn, ingilis dilindəki "skyscraper" fransız dilinə "gratte-ciel" olaraq tərcümə edilib (Haugen, 1950).

- Hibrid alınmalar: Alınma sözün bir hissəsi yerli dildə, digər hissəsi isə alınma dilindədir. Məsələn, fransız dilindəki "autoroute" ingilis dilindən "auto" (avtomobil) və fransızcadan "route" (yol) hissələrindən ibarətdir.

- Fonetik alınmalar: Alınma sözlərin orijinal səslənməsinə mümkün qədər yaxın şəkildə yerli dildə qəbul edilməsidir. Məsələn, ingilis dilindəki "internet" sözü fransız dilində də eyni səslə istifadə edilir.

İngilis-fransız dil əlaqələri tarixi

İngilis-fransız dil əlaqələri uzun və mürəkkəb bir tarixi əhatə edir. Bu əlaqələr 1066-cı ildə Normanların İngiltərəni fəth etməsindən bəri mövcuddur. Norman fransızcası bir neçə əsr ərzində İngiltərədə əsas rəsmi dil olmuş və ingilis dilinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. O dövrdən etibarən, fransız dilindən ingilis dilinə minlərlə söz alınmışdır (Horn, Ward, 2006).

XVIII əsrdə Fransız İnkilabı və onu izləyən dövrdə Fransa və İngiltərə arasında dil əlaqələri yeni səviyyəyə çatdı. İngilis aristokratiyası arasında fransız dili yüksək statuslu bir dil kimi qəbul edilirdi və bu dövrdə fransız dilindən bir çox alınmalar ingilis dilinə daxil oldu (Ladefoged, Johnson, 2010).

XX əsrdə, xüsusilə II Dünya müharibəsindən sonra ABŞ-nin dünya siyasətində və iqtisadiyyatında artan rolu ilə ingilis dili qlobal *lingua franca* statusunu qazandı. Bu proses, xüsusən də 1980-ci illərdən sonra fransız dilində ingilis alınmalarının sayının artmasına səbəb oldu. İKT (informasiya və kommunikasiya texnologiyaları), iş dünyası və kütləvi informasiya vasitələri kimi sahələrdə ingilis dilindən bir çox termin fransız dilinə keçdi (McArthur, 2002).

Beləliklə, alınma sözlərin müxtəlif növləri və ingilis-fransız dil əlaqələrinin tarixi müasir fransız dilində ingilis alınmalarının artmasının əsas səbəblərini anlamağa kömək edir. Növbəti bölmələrdə bu alınmaların kütləvi informasiya vasitələrində və üslubi xüsusiyyətlərdə necə istifadə edildiyini daha ətraflı araşdıracağıq.

2. Kütləvi informasiya vasitələrində ingilis alınmaları

Media sahəsində ingilis alınmalarının rolu və istifadəsi

Müasir kütləvi informasiya vasitələrində ingilis dilindən alınmış sözlər geniş istifadə olunur. Bu, media sektorunda baş verən sürətli qlobal inteqrasiyanın bir nəticəsidir. Fransız mediası dünyanın hər yerindən xəbərləri və yenilikləri çatdırmaq məqsədilə tez-tez ingilis dilindən alınmış terminlərdən istifadə edir. Bu alınmalar xüsusilə texnologiya, biznes və mədəniyyət sahələrində yayılmışdır. "Streaming", "podcast", "influencer" kimi terminlər media vasitələrində gündəlik istifadə olunur və izləyicilər tərəfindən asanlıqla başa düşülür (Poplack, Dion, 2012).

Televiziya, radio, qəzetlər və onlayn media nümunələri

Televiziya və radio: Televiziya və radio yayımında ingilis alınmaları çox geniş yayılıb. Xəbər proqramları və müxtəlif televiziya şouları ingilis terminlərindən istifadə etməklə, qlobal xəbərləri və yeni texnoloji yenilikləri daha effektiv şəkildə izləyicilərə çatdırırlar. Məsələn, "breaking news", "prime time", "reality show" kimi ifadələr tez-tez istifadə olunur (Rey, 1995).

Qəzetlər: Fransız qəzetləri də ingilis alınmalarından geniş istifadə edir. Xüsusən iqtisadiyyat və biznes xəbərlərində "startup", "marketing", "e-commerce" kimi terminlər mütəmadi olaraq işlədilir. Bu, qəzetlərin qlobal iqtisadiyyatı və bazar yeniliklərini daha dəqiq təsvir etmələrinə imkan verir.

Onlayn media: İnternetin və sosial medianın inkişafı ilə onlayn media platformaları da ingilis dilindən alınmış sözlərə tez-tez müraciət edir. Sosial şəbəkələrdə "like", "share", "comment" kimi ifadələr artıq demək olar ki, bütün istifadəçilər tərəfindən başa düşülür və gündəlik dilin bir hissəsinə çevrilmişdir. Onlayn media platformalarında "webinar", "hashtag", "trending" kimi terminlər də geniş istifadə olunur (Thomason, Kaufman, 1988).

Nümunələr:

1. Televiziya: "Le Journal de 20 Heures" kimi əsas xəbərlər proqramlarında "live", "streaming" kimi ingilis terminləri tez-tez işlədilir.

2. Radio: Radio France Internationale (RFI) kimi beynəlxalq radio kanalları "podcast", "feedback" kimi terminləri istifadə edir.

3. Qəzetlər: "Le Monde" və "Le Figaro" kimi aparıcı fransız qəzetləri "business plan", "networking" və "cloud computing" kimi ingilis terminlərini iqtisadi xəbərlərdə tez-tez işlədilir.

4. Onlayn media: "Mediapart" və "HuffPost France" kimi onlayn xəbər portalları "blog", "vlog", "clickbait" kimi ifadələrdən geniş istifadə edir.

Beləliklə, kütləvi informasiya vasitələrində ingilis alınmalarının istifadəsi fransız dilinin müasir dünyada daha rəqabətqabiliyyətli və qlobal əlaqəli olmasına kömək edir. Bu proses həm də dilin yeni terminlər və anlayışlarla zənginləşməsinə səbəb olur. Növbəti bölmədə bu alınmaların fransız dilində üslubi xüsusiyyətlərinə və qrammatik uyğunlaşmalarına nəzər salacağıq (Tournier, 2007).

3. Üslubi xüsusiyyətlər

İngilis alınmalarının üslubda yeri

Müasir fransız dilində ingilis alınmalar üslubda xüsusi bir yer tutur. Bu alınmalar xüsusilə gənclər və texnoloji yeniliklərə maraq göstərənlər arasında daha çox istifadə olunur. İngilis terminlərinin istifadəsi danışq dilinə müasirlik və dinamizm gətirir. Məsələn, "cool", "trendy", "digital" kimi sözlər gündəlik ünsiyyətdə tez-tez rast gəlinir və fransız dilində müəyyən bir üslubi dəyərləndirmə və aktual mövzulardan xəbərdar olmaq təəssüratı yaradır.

Qrammatik uyğunlaşma və dəyişikliklər

İngilis dilindən alınan sözlərin fransız dilinə uyğunlaşdırılması zamanı müəyyən qrammatik dəyişikliklər baş verir. Bu prosesdə aşağıdakı məqamlar nəzərə çarpır:

1. Cinsiyyət təyini: İngilis dilindən alınan sözlər fransız dilindəki cinsiyyət qaydalarına uyğunlaşdırılır. Məsələn, "leader" sözü fransız dilində həm kişi, həm də qadın cinsinə uyğun olaraq "le leader" və ya "la leader" kimi istifadə edilir.

2. Çoxluq şəkilçisi: İngilis dilində çoxluq şəkilçisi "-s" ilə göstərilir. Fransız dilində isə bu qayda saxlanılır və alınma sözlərə çoxluq şəkilçisi əlavə olunur. Məsələn, "emails" və ya "webinars".

3. Feillərin uyğunlaşdırılması: İngilis alınmaları fransız dilində feilləşdirildikdə fransız feillərinə xas şəkilçilər əlavə edilir. Məsələn, "to google" ingilis feilindən alınaraq fransızca "googler" formasında işlədilir və müvafiq şəkilçilərlə hallanır (məsələn, "je google", "tu googles") (Vandeloise, 2006).

Sözün mənası və kontekstə təsiri

İngilis dilindən alınan sözlərin fransız dilində istifadəsi sözün mənasını və kontekstə təsirini də əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Bu təsir müxtəlif aspektlərdə özünü göstərir:

1. Semantik dəyişikliklər: Bəzi ingilis alınmaları fransız dilində müəyyən semantik dəyişikliklərə məruz qalır. Məsələn, "business" sözü fransızca "affaires" termini ilə yanaşı, daha geniş mənada istifadə edilir və xüsusi bir peşəkar mühitdə işləyir.

2. Kontekstual uyğunluq: İngilis dilindən alınmış terminlər müəyyən kontekstdə xüsusi mənalar qazanır. Məsələn, "startup" sözü fransız dilində təkcə yeni başlayan şirkətləri deyil, həm də innovativ və sürətlə inkişaf edən texnoloji müəssisələri ifadə edir.

3. Üslub dəyişikliyi: İngilis alınmaları fransız dilində istifadə edilərkən müəyyən üslub dəyişikliyinə səbəb ola bilər. Bu alınmalar danışığın daha qeyri-rəsmi və ya daha peşəkar olmasına xidmət edə bilər. Məsələn, "networking" sözü peşəkar əlaqələrin qurulmasını ifadə edərək, rəsmi bir tonda istifadə edilir.

Beləliklə, ingilis alınmalarının fransız dilində üslubi və qrammatik uyğunlaşmaları, onların mənası və kontekstə təsiri dilin inkişafında mühüm rol oynayır. Növbəti bölmədə bu alınmaların sosial və mədəni aspektlərinə və fransız cəmiyyətində necə qəbul edilməsinə diqqət yetiriləcək (Winreich, 1963).

4. Sosial və mədəni aspektlər

Dil təmizliyi və purizm

Fransız dilində ingilis alınmalarının yayılması bəzən dil təmizliyi (purizm) ilə bağlı narahatlıqlara səbəb olur. Fransız dilinin qorunması və saflığının saxlanması ilə bağlı müxtəlif təşəbbüslər mövcuddur. Bu təşəbbüslərin ən mühüm nümunəsi 1635-ci ildə təsis edilmiş Fransız Akademiyasıdır (Académie française). Akademiya fransız dilinin lüğət fondunu və qrammatik qaydalarını qorumaq məqsədi daşıyır və ingilis alınmalarının dilin təmizliyinə zərər verə biləcəyini vurğulayır. Bununla belə, qloballaşma və texnologiyanın inkişafı ilə bağlı olaraq, ingilis alınmaların dilin bir parçası halına gəlməsi qaçılmazdır.

İngilis alınmalarının fransız cəmiyyətində qəbul edilməsi və reaksiyalar

Fransız cəmiyyətində ingilis alınmalarının qəbul edilməsi müxtəlif reaksiyalara səbəb olur. Bir tərəfdən, ingilis dilindən alınan terminlər xüsusilə gənclər arasında daha çox qəbul edilir və istifadə olunur. Bu sözlər yenilikçi və müasir olmaq istəyi ilə əlaqələndirilir. Digər tərəfdən, yaşlı nəsil və dil puristləri bu prosesə daha ehtiyatla yanaşır və fransız dilinin saflığını qorumaq istəyirlər.

İngilis alınmalarının qəbul edilməsində fərqli sahələrdə də müxtəlif reaksiyalar müşahidə olunur. Məsələn, biznes və texnologiya sahələrində ingilis terminlərinin istifadəsi geniş yayılmış və qəbul edilmişdir. Bununla belə, təhsil və dövlət sektorlarında fransız dilinə daha çox önəm verilir və ingilis alınmalarının istifadəsi məhdudlaşdırılmağa çalışılır (Wardhaugh, Fuller, 2015).

Gənclər arasında ingilis təsirləri

Gənclər arasında ingilis alınmalarının istifadəsi və təsiri daha barizdir. Gənclik mədəniyyətində ingilis dili musiqi, film, moda və texnologiya vasitəsilə güclü bir təsirə malikdir. Sosial media platformalarında ingilis dilindəki terminlər tez-tez istifadə olunur. Məsələn, "like", "follow", "hashtag" kimi terminlər gənclərin gündəlik ünsiyyətində geniş yayılmışdır.

Bundan əlavə, gənclər arasında ingilis dilinin təsiri onların dil öyrənmə prosesinə də müsbət təsir göstərir. Bir çox gənc ingilis dilini daha yaxşı öyrənmək və qlobal dünyada rəqabətqabiliyyətli olmaq üçün ingilis dilinə maraq göstərir. Bu proses həm də onların karyera imkanlarını artırır və qlobal mədəniyyətlə daha yaxından əlaqədə olmalarına şərait yaradır.

Beləliklə, sosial və mədəni aspektlər ingilis alınmalarının fransız dilindəki yerini və təsirini daha geniş bir perspektivdə anlamağa kömək edir. İngilis alınmalarının cəmiyyətdə qəbul edilməsi və müxtəlif reaksiyalar dilin dinamik bir proses olduğunu və qloballaşmanın bu prosesdə mühüm

rol oynadığını göstərir. Növbəti bölmədə bu alınmaların dilin inkişafına təsiri və gələcək tədqiqat istiqamətləri barədə nəticələr və təkliflər veriləcək (Yaguello, 1989).

5. Nəticələr və təkliflər

Alınmaların dilin inkişafına təsiri

İngilis dilindən alınmaların fransız dilinə təsiri çoxşaxəlidir. Bir tərəfdən, bu alınmalar fransız dilinə müasir və qlobal anlayışlar gətirərək dilin zənginləşməsinə və inkişafına kömək edir. Texnologiya, biznes və mədəniyyət sahələrində yeni terminlərin və konseptlərin daxil olması fransız dilinin bu sahələrdə daha funksional və aktual olmasına səbəb olur. Digər tərəfdən, dilin təmizliyi və purizm tərəfdarları bu təsiri tənqid edərək, fransız dilinin orijinal strukturunun və söz ehtiyatının qorunmasının vacibliyini vurğulayırlar.

Gələcək tədqiqat istiqamətləri

Gələcək tədqiqatlar ingilis alınmalarının fransız dilinə təsirini daha dərinlən öyrənmək və bu prosesin uzunmüddətli nəticələrini anlamaq məqsədi daşmalıdır. Aşağıdakı istiqamətlər üzrə tədqiqatlar aparmaq faydalı ola bilər:

1. Müqayisəli dil tədqiqatları: Fransız dili ilə digər dillər arasında ingilis alınmalarının təsirini müqayisə etmək bu prosesin qlobal dil dinamikalarına necə təsir etdiyini anlamağa kömək edə bilər.

2. Sosiolinqviistik tədqiqatlar: Fransız cəmiyyətinin müxtəlif qrupları arasında ingilis alınmalarının istifadəsini və qəbul edilməsini öyrənmək bu alınmaların sosial və mədəni təsirlərini daha yaxşı anlamağa imkan verir.

3. Uşaq və gənclərin dil inkişafı: Uşaq və gənclərin dil inkişafında ingilis alınmalarının rolunu öyrənmək gələcək nəsillərin dil bacarıqlarının və dilə olan münasibətinin formalaşmasında bu təsirin əhəmiyyətini müəyyən etməyə kömək edəcək (Yule, 2010).

Fransız dilinin qorunması üçün təkliflər

Fransız dilinin ingilis alınmalarının təsirindən qorunması və dilin saflığının saxlanması üçün bir sıra tədbirlər təklif oluna bilər:

1. Təhsil və maarifləndirmə: Məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində fransız dilinin zənginliyini və mədəniyyətini vurğulayan tədris proqramlarının hazırlanması. Bu proqramlar tələbələrə dilin tarixi və ədəbi dəyərini öyrətməklə yanaşı, müasir dövrdə dilin necə inkişaf etdiyini də göstərməlidir.

2. Müasir texnologiyalardan istifadə: Fransız dilinin inkişafı və qorunması üçün müasir texnologiyalardan istifadə edilməlidir. Dilin rəqəmsal platformalarda və sosial mediada təbliği və istifadəsi artırılmalıdır.

3. Dil təmizliyi siyasətləri: Dövlət qurumları və mədəniyyət təşkilatları fransız dilinin təmizliyini qorumaq üçün siyasətlər hazırlamalı və həyata keçirməlidirlər. Bu, media və reklam sahələrində fransız terminlərinin istifadəsinin təşviqi və ingilis alınmalarının ehtiyac olmadıqda istifadəsinin məhdudlaşdırılması ilə təmin edilə bilər.

Nəticə

İngilis dilindən alınmaların fransız dilinə təsiri dilin qloballaşma şəraitində necə dəyişdiyini və inkişaf etdiyini göstərir. Bu təsirlər həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri ilə dilin zənginliyini və müxtəlifliyini artırır. Gələcək tədqiqatlar və tədbirlər fransız dilinin saflığını qorumaqla yanaşı, onun müasir dövrdə də funksional və aktual qalmasını təmin etməlidir. Nəticə etibarilə, ingilis alınmalarının təsirini balanslaşdırmaq və fransız dilinin davamlı inkişafını təmin etmək üçün həm tədqiqatçılar, həm də dil siyasəti tərtib edənlər birgə çalışmalıdırlar.

Məqalənin əsas nəticələrinin ümumiləşdirilməsi

Bu tədqiqatda müasir fransız dilində ingilis alınmalarının artmasının səbəbləri, onların istifadəsi və təsirləri araşdırılmışdır. İngilis-fransız dil əlaqələrinin tarixi konteksti nəzərə alınaraq, ingilis dilindən alınma sözlərin fransız dilində necə yer aldığını və bu prosesin qrammatik, üslubi, sosial və mədəni aspektlərini incələdik. Kütləvi informasiya vasitələrində ingilis alınmalarının rolu, dil təmizliyi və purizm mövzusunda cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin reaksiyaları və xüsusilə gənclər

arasında ingilis dilinin təsirləri də geniş şəkildə müzakirə edildi. Nəticə olaraq, bu alınmaların fransız dilinə həm müsbət, həm də mənfi təsirləri olduğu ortaya çıxdı.

Tədqiqatın yekunu və önəmi

Bu tədqiqat göstərdi ki, ingilis dilindən alınmalar fransız dilinə müasirlik, yenilik və qloballaşma ilə bağlı terminlər gətirərək dilin zənginləşməsinə və inkişafına kömək edir. Eyni zamanda bu alınmalar dil puristləri və dilin saflığını qorumaq istəyən qruplar arasında narahatlıqlara səbəb olur. İngilis alınmalarının istifadəsi dilin qloballaşma şəraitində dəyişən dinamikalarını əks etdirir və bu dəyişikliklər həm müsbət yeniliklər, həm də potensial təhlükələr daşıyır.

Gələcək tədqiqat istiqamətləri və fransız dilinin qorunması üçün təkliflər, dilin həm zənginləşməsi, həm də özəl strukturunun qorunması üçün balanslı bir yanaşmanın vacibliyini vurğulayır. Bu balanslı yanaşma fransız dilinin qloballaşma dövründə də canlı və funksional qalmasını təmin edə bilər.

Bu tədqiqatın nəticələri dil tədqiqatçıları, dil siyasəti tərtib edənlər və təhsil mütəxəssisləri üçün vacib məlumatlar təqdim edir. Fransız dilinin gələcəkdə də mövcud qloballaşma şəraitində inkişaf etməsi və qorunması üçün konkret addımlar atılmalıdır. Təklif olunan tədbirlər və tədqiqat istiqamətləri bu məqsədə çatmaq üçün əhəmiyyətli bir yol xəritəsi kimi xidmət edə bilər.

Beləliklə, bu məqalə fransız dilində ingilis alınmalarının təsirini daha yaxşı anlamağa və bu təsirləri idarə etməyə yönəlmiş bir resurs kimi xidmət edir. Dilin zənginliyi və saflığını qorumaqla yanaşı, müasir və global dünyanın tələblərinə cavab verə bilən dinamik bir dil olmaq üçün fransız dili daim yenilənməli və uyğunlaşmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Aitchison, J. (2001). *Language Change: Progress or Decay?* Cambridge University Press.
2. Calvet, L.J. (2006). *Towards an Ecology of World Languages*. Polity Press.
3. Crystal, D. (2003). *English as a Global Language* (2nd ed.). Cambridge University Press.
4. Durkin, P. (2014). *Borrowed Words: A History of Loanwords in English*. Oxford University Press.
5. Haugen, E. (1950). The Analysis of Linguistic Borrowing. *Language*, 26(2), pp. 210-231. <https://doi.org/10.2307/410058>
6. Horn, L.R., Ward, G. (2006). *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell Publishing.
7. Ladefoged, P., Johnson, K. (2010). *A Course in Phonetics* (6th ed.). Wadsworth, Cengage Learning.
8. McArthur, T. (2002). *The Oxford Guide to World English*. Oxford University Press.
9. Poplack, S., Dion, N. (2012). Myths and Facts About Loanword Development. *Language Variation and Change*, 24(3), pp. 279-315. <https://doi.org/10.1017/S0954394512000151>
10. Rey, A. (1995). *Essays on Terminology*. John Benjamins Publishing Company.
11. Thomason, S.G., Kaufman, T. (1988). *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press.
12. Tournier, J. (2007). *Introduction descriptive à la lexicogénétique de l'anglais contemporain*. Honoré Champion.
13. Vandeloise, C. (2006). *Langue et cognition*. Presses Universitaires de France.
14. Weinreich, U. (1963). *Languages in Contact: Findings and Problems*. Mouton Publishers.
15. Wardhaugh, R., Fuller, J.M. (2015). *An Introduction to Sociolinguistics* (7th ed.). Wiley Blackwell.
16. Yaguello, M. (1989). *Les mots et les femmes: essai d'approche sociolinguistique de la condition féminine*. Payot.
17. Yule, G. (2010). *The Study of Language* (4th ed.). Cambridge University Press.

Göndərilib: 01.05.2024

Qəbul edilib: 17.06.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/36/11-15>

Yeganə Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
yeganemammedova.doc@gmail.com

MƏKTƏBƏHAZIRLIQ DÖVRÜNDƏ SAVAD TƏLİMİ ÜZRƏ MƏŞĞƏLƏLƏRİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcəyi olan gənc nəslin tərbiyəsinin kiçik yaşlardan düzgün təşkilini həyata keçirmək məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biridir. Bu dövrdə uşaqların ana dilinə yiyələnməsi təlim-tərbiyə işinin düzgün həyata keçirilməsindən çox asılıdır. Ana dili tədrisi məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində böyük pedaqoji əhəmiyyəti olan məsələdir. Uşaqların təfəkkür səviyyəsini müəyyənləşdirməkdə və onun inkişaf yolunu təmin etməkdə ana dili tədrisinin ümumi təlim sistemində rolu son dərəcə böyükdür. Altıyaşlıların təliminin müvəffəqiyyətli və cəlbedici olması üçün düşündürücü və inkişafetdirici oyunlardan istifadə olunmalıdır. Uşaqlar oyun zamanı sərbəst olur, yeniliyi asanlıqla qavraya bilirlər. Oyun zamanı uşağın təfəkkürü, yaddaşı, müşahidəçilik qabiliyyəti, diqqəti daha asanlıqla inkişaf edir.

Tərbiyəçi hər bir məşğələyə vaxtında hazırlaşmalı, üzərində iş aparılacaq materialı diqqətlə seçməli, məşğələdə istifadə ediləcək iş formalarını, metod və priyomları müəyyənləşdirməlidir. Nitq inkişafı üzrə iş uşaqların fiziki imkanlarına müvafiq olmaqla onların fikir və fəaliyyətini hərəkətə gətirməli, təfəkkürünü, yaddaşını inkişaf etdirməli, müqayisə etmə, ümumiləşdirmə, əqli nəticəyə gəlmə bacarıqlarına yiyələnməsini təmin etməlidir. Bütün bunlara nail olmaq üçün nitq inkişafı üzrə iş birtərəfli deyil, kompleks şəkildə aparılmalıdır.

Açar sözlər: məktəbəhazırlıq, savad təlimi, oxu, yazı, nitq inkişafı

Yegana Mammadova
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in Pedagogy
yeganemammedova.doc@gmail.com

Organization of literacy training during pre-school

Abstract

It is one of the most important tasks of pre-school educational institutions to implement the proper organization of the education of the young generation, who are the future of the independent Republic of Azerbaijan, from a young age. During this period, children's acquisition of their mother tongue is highly dependent on the correct implementation of training and upbringing work. Mother tongue teaching is a matter of great pedagogical importance in preschool educational institutions. The role of mother tongue teaching in the general education system is extremely important in determining the level of thinking of children and ensuring its development path. In order for the training of six-year-olds to be successful and attractive, thought-provoking and developing games should be used. Children are free during the game, they can easily grasp the novelty. During the game, the child's thinking, memory, ability to observe, and attention develop more easily.

The educator should prepare for each exercise on time, carefully select the material to be worked on, determine the work forms, methods and principles to be used in the exercise. Work on speech development should be relevant to children's physical capabilities and should stimulate their thoughts and activities, develop their thinking, memory, and ensure that they acquire the skills of

comparison, generalization, and mental conclusion. In order to achieve all this, the work on speech development should be done comprehensively, not unilaterally.

Keywords: *school preparation, literacy training, read, writing, speech development*

Giriş

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcəyi olan gənc nəslin tərbiyəsinin kiçik yaşlardan düzgün təşkilini həyata keçirmək məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biridir. Bu dövrdə uşaqların ana dilinə yiyələnməsi təlim-tərbiyə işinin düzgün həyata keçirilməsindən çox asılıdır. Uşaqlara ana dilinin zənginliklərindən istifadə etməyi öyrətmək təlimin bütün mərhələlərində həyata keçirilməlidir. Məşhur rus pedaqoqu K.D.Uşinski qeyd etmişdir ki, «ana dili hər bir əqli inkişafın və bilik xəzinəsinin əsasıdır. Uşaq ana dilini öyrənərkən yalnız şərti səsləri öyrənmir, eyni zamanda ana dilinin doğma döşündən mənəvi həyat və qüvvət içir. Ana dili təbiəti uşaqlara heç bir tərbiyəçinin izah edə bilmədiyi bir şəkildə izah edir» (Kərimov, 1997:13). Çünki nitqi normal inkişaf etməyən uşağın ümumi inkişafından, xüsusilə təfəkkürünün inkişafından söz açmaq olmaz.

Ana dili tədrisi məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində böyük pedaqoji əhəmiyyəti olan məsələdir. Uşaqların təfəkkür səviyyəsini müəyyənləşdirməkdə və onun inkişaf yolunu təmin etməkdə ana dili tədrisinin ümumi təlim sistemində rolu son dərəcə böyükdür. Ana dili məşğələlərində uşaqlar biliklər əsasında fikir mübadiləsi aparır, öz fikirlərini düzgün, aydın, səlis ifadə etmək üçün müvafiq sözlər axtarır, tapdıqları sözləri fəal lüğətlərində işlətməyə çalışırlar. Bu məqsədlə tərbiyəçilər səylə çalışmalı, məşğələlərdə nitq inkişafının müxtəlif cəhətlərini – söz yaradıcılığını, nitqin qrammatik cəhətini və rəbitəli nitqin qarşılıqlı inkişafının əlaqələndirilməsini təmin etməlidirlər.

Hazırlıq qrupunda uşaqların tədris fəaliyyəti, plan üzrə hərəkət etmək, əqli tapşırığı müstəqil yerinə yetirmək, tərbiyəçini dinləməyi bacarmaq fəaliyyəti formalaşır. Məktəbə gələrkən uşaqlar müşahidə aparmağı, müqayisə etməyi, sadə səbəb-nəticə əlaqələrini başa düşməyi bacarmalı, təbiət hadisələri, insanlar, onların əməyi, qarşılıqlı əlaqələri haqqında konkret məlumatlara yiyələnməlidirlər.

Məktəbəqədər müəssisələrdə nitq inkişafı geniş, əhatəli olmaqla, savad təliminə hazırlıq məşğələlərini də əhatə edir. Dil açdıqları dövrdən körpələrdə nitqin səs mədəniyyəti, nitq səslərini düzgün tələffüz etmək üzrə çalışmalar, uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, cümlənin qurulması üzrə işlər, nəticə etibarilə savad təliminə xidmət edir (Kərimov, 2002: 32).

Savad anlayışı insanın oxumaq və yazmaq üzrə ilkin vərdislərə yiyələnməsini nəzərdə tutur. Məlumdur ki, uşaq bir yaşından danışmağa başladığı, şifahi nitqə yiyələndiyi halda, yazılı nitqə ən tezi beş ildən sonra yiyələnir. Uşağın ilkin oxu texnikasına yiyələnməsinin əsasında onun şifahi nitq sahəsində qazandığı vərdislər durur. O, böyük hərflərin çap şəklilə tanış olduqdan sonra asanlıqla oxu texnikasına yiyələnir. Həmin hərflərin yazılması, onların bitişdirilməsi üzrə vərdislərə yiyələnmək isə çətin proses olub, nisbətən uzun yol tələb edir.

Uşağın savad təliminə hazırlanmasının əsasında nitqin səs mədəniyyətinin düzgün təşkili durur. Məktəbə gedənədək uşaq fonematik eşitmə bacarığına yiyələnməli, dilimizin bütün səslərini aydın tələffüz etməyi, sözdə səslərlə hərflərin sayını və sırasını müəyyənləşdirməyi, bir səsə görə fərqlənən sözləri tapmağı bacarmalıdır. Prof. Y.Ş.Kərimov bu haqda yazır: «Səs mədəniyyətinə səslənən nitqi xarakterizə edən xüsusi tələffüz keyfiyyətləri (səs tələffüzü, diksiya və s.), səs ifadəliliyinin elementləri (intonasiya, sürət və s.) ifadəliliyin hərəkət vasitələri (mimika, jest), həmçinin nitq ünsiyyəti mədəniyyətinin elementləri (nitqin ümumi tonallığı, danışarkən duruş vəziyyəti və hərəkət vərdisləri) daxildir» (Məmmədova, 2019: 32).

Danışarkən sözü axıradək tələffüz etməmək, səs, heca buraxmaq, səs, heca artırmaq, bir səsi başqası ilə əvəz etmək, sözlərin yerini dəyişik salmaq, yerli şivə xüsusiyyətlərinə yol vermək bu dövr üçün xarakterikdir. Belə nöqsanlar uşaqların oxu texnikasına yiyələnmələrinə mane olur və yazıda da əksini tapır. Ona görə də müəllim uşaqların tələffüzünə müntəzəm nəzarət etməli, düzgün tələffüz nümunəsi verməklə onların aradan qaldırılmasına nail olmalıdır.

Ən zəruri hallarda uşağın loqopedə göstərilməsi təmin edilməlidir. Səslərin təhrif olunması çox vaxt onların aydın qavranılmaması ilə bağlıdır. Səslənmə etibarilə yaxın olan s-ş, ş-y, s-z, ç-c, q-ğ, r-l, d-t, b-p və s. səslərin hecalarda cüt-cüt tələffüzünü tələb etmək lazımdır. Belə səslərin fərqləndirilməsinə sözlərin səs təhlili prosesində nail olmaq mümkündür. Savad təlimi dövründə uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi əlifba dərsliyinin sütunlarında verilmiş sözlərlə başlanır. Sütunlar və mətnin lüğəti uşağın həyatı, ətraf aləm haqqında rəngarəng sözlərlə zəngindir. Sütunlardakı sözlər bəzən çox müxtəlif sahələrə aid olduğu üçün mənası uşaqlar tərəfindən düzgün qavranılmır. Müəllim belə sözlərin səs-hərf təhlilini aparmalı, kəsmə əlifbanın köməyiylə düzüm lövhəsində düzdürməlidir (Kərimov, 1967: 56).

Savad təliminə hazırlıq nitq inkişafı ilə yanaşı uşaqların oxu və yazı təliminə hazırlanmasını ön plana çəkməyi tələb edir.

Məktəbhazırlıq qrupunun ana dili üzrə məktəbə hazırlanması uşaqları oxu təliminə hazırlanma zərurətini irəli sürür. Bu proqram tələbinin yerinə yetirilməsi tərbiyəçidən savad təliminin (oxu, yazı, nitq inkişafı, kaligrafıya) incəliklərinə bələd olmağı tələb edir. Beləliklə, dördüncü yaşdan beşinci yaşadək əsasən savad təliminə hazırlıq işi gedirsə, beşinci yaşdan əlifba təliminə hazırlıq üzrə iş gedir.

Məktəbəqədər dövrdə oxu təliminə iki cür yanaşmaq mümkündür:

1) səsləri və onları ifadə edən hərfləri eyni vaxtda öyrənməklə qısa müddətdə uşaqlara sadə hecalarla oxu vərdişi aşılamaq;

2) uşaqlara dil gerçəkliklərini – sonralar məktəbdə fonetika və morfolojiya məşğələlərində öyrədiləcək gerçəklikləri mənimsədikdən sonra təmiz praktik vəzifənin yerinə yetirilməsinə, yəni oxumaq vərdişinin öyrədilməsinə başlamaq (Baxışova, 2011: 98).

Savad təlimi nitq inkişafı proqramının bir hissəsi olduğundan, ikinci yola üstünlüyün verilməsi təbiidir. Bu zaman əsas diqqət bütövlükdə uşaqların dil inkişafı prosesinə, onlarda nitq fəaliyyətinə yeni münasibətin formalaşmasına yönəlir. Uşaqlar əqli fəaliyyətin mürəkkəb formasını öyrənirlər.

Sözdən nitq səsinin ayrılması üzrə ilk əməliyyatlar uşaqların sözə münasibətini dəyişir. Onlar diqqəti sözün mənasından onun formal cəhətinə – səs tərkibinə keçirlər. D.B.Elkonin bununla oxu təliminin əsas məzmununu – dili səs materiyasından ayırmışdır. Onun metodu üzrə oxu təlimi prosesi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç mərhələdən ibarətdir:

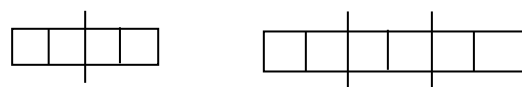
Birinci mərhələ – sözlərin səs təhlilinin formalaşması və dilin fonem (səs) sisteminə ümumi bələdləşmə mərhələsidir.

İkinci mərhələ – sait fonemlər sisteminin mənimsənilməsi, onların hərflərlə ifadə olunması, sait hərflərə və fonemlərə ümumi bələdləşmə mərhələsidir.

Üçüncü mərhələ – samit fonemlər sisteminin mənimsənilməsi, onların hərflərlə ifadəsi və oxunun əsas mexanizminin mənimsənilməsi mərhələsidir.

Birinci mərhələ nəinki savad təliminin öyrədilməsi və məktəb təlimi, həmçinin bütövlükdə uşağın əqli inkişafı üçün fəvqəladə əhəmiyyətə malikdir.

Uşaq bağçası şəraitində uşaq körpəlik dövründən ana dilindən praktik şəkildə istifadə etməyə başlayır, lakin o, nitqin köməyi ilə həyata keçirdiyi qaydaları dərk etmir. Oxu texnikasına yiyələnməyin ilk addımları sxemlər və kartoçkalarda oyun xarakterli məşqlər hesab olunur (Məmmədova, 2007: 134). Tərbiyəçi cümlələri, sözləri, hecaları və səsləri ifadə edən sxemlərlə uşaqları tanış etməlidir. Onlar bilməlidirlər ki, cümlədəki bitmiş fikir sözlərin düzgün sıralanması ilə bildirilir. Ona görə də cümlədə neçə söz varsa, onun sxemində o qədər də sözü əks etdirən işarə olur. Onlar öyrənirlər ki, sözü hecalara bölmək mümkündür. Hecalar da hərflərə bölünür: Məs.: “Arzu oynayır” cümləsinin sxemi belədir:

Bu sxemlər üzrə müəyyən vərdişlər qazandıqdan sonra uşaqlar uzanan və uzanmayan səslərlə tanış olurlar. Beləliklə, onlar sözün hecalara ayrılmasına, saitlərin rolu haqqında praktik məlumatla yiyələnilir. Onlar öyrənirlər ki, sözdə neçə sait varsa, o qədər də heca olur.

Məktəbəqədər dövrdə uşaqların yazıya hazırlanmaları da xüsusi diqqət və səy tələb edir. Səliqəli, gözəl yazı vərdişinə yiyələnmək üçün əlin yazıya hazırlanması vacibdir. Uşağın əsl mənada yazıya başlaması onun yazı ləvazimatı ilə tanışlığı və onlardan istifadə edə bilməsi ilə bağlıdır. Uşaq dəftər, sətir xətti, karandaş, qələm, onu tutmaq qaydası ilə tanış olmalıdır. Yazarkən dəftərin aşağı sol küncünü döşün ortasına yönəltməyi, sağ əllə qələm tutmağı, qələmin ucu ilə barmaqlar arasında 2 sm məsafə saxlamağı, sol əllə dəftəri tutmağı, sağ qolun dirsəyini stolun kənarından azacıq çıxarmağı, döşü stola dayamamağı, çiyinləri dik tutmağı, başı azacıq aşağı əyməyi, gözlə dəftər arasında 20-25 sm məsafə saxlamağı öyrətmək vacibdir.

Oxu və yazıya belə hazırlıq sonralar uşaqların ilkin oxu və yazı texnikasına asanlıqla yiyələnmələrinə imkan verir.

Uşaq bağçasında uşaqlar hecalarla dəqiqədə 10-15 söz sürətilə oxumağı öyrənməlidirlər. Belə vərdiş olmadıqda, I sinifdə oxu texnikasına yiyələnmək çətinləşir və uşaqlar dəqiqədə 40-45 söz sürətilə, bütöv sözlərlə oxuya bilmirlər. Onlar bütün diqqətini oxu texnikasına səsləri hecalarda, hecaları sözdə birləşdirməyə yönəldirlər. Nəticədə oxunun şüurluluğu və ifadəliliyi təmin edilmir. Oxunun sürəti aşağı olduqda uşaqlar yuxarı siniflərdə ev tapşırıqlarını yerinə yetirə də bilmirlər.

Ona görə də əlifba təliminin ilk günlərindən uşaqlarda öyrənilmiş hərflər dairəsində hecadan bərabər “oxu sahəsi” yaradılmalıdır. Hər bir yeni səs heca tərkibində xüsusi vurğu və ya uzun tələffüzlə fərqləndirilməlidir.

Sözləri hecalara ayırarkən bir neçə priyomdan istifadə etmək olar:

- 1) biləyi çənənin altına qoyub, alt çənənin neçə dəfə aşağı düşüb-qalxması ilə hecanın sayını müəyyənləşdirmək;
- 2) sözdəki hər hecanı tələffüz edərkən bir barmağı qatlamaq;
- 3) hər hecanı tələffüz etdikdə əl çalmaq;
- 4) nazik zolaqlar şəklində kəsilmiş kağızı ağızın qarşısında tutub, sözü tələffüz edərkən zolaqların neçə dəfə yellənməsinə fikir vermək;
- 5) hər hecanı tələffüz etdikdə əli yavaşca partaya vurmaq (Kərimov, 1967: 69).

Nəticə

Savad təlimi dövründə oxu və yazı texnikası üzrə məşğələlərin cansıxıcı xarakter daşmasının qarşısını almaq məqsədilə uşaqları məktəbəqədərki oyun və əyləncə aləmindən ayırmamaq lazımdır. Hər beş-on dəqiqədən bir yumoristik əhvalat, lətifə danışmaq, tapmaca, yanılmac, oyun-nəğmələr, kiçikhəcmli şeir, hekayə, təmsil və nağılların oxunması uşaqların yorğunluğunu aradan qaldırır, marağını artırır, diqqətini daim oyaq saxlayır. Uşaqlarla dialoqa geniş yer vermək, suala cavab vermək, dialoqa qoşulmaq bacarığını inkişaf etdirmək lazımdır (Cəfərova, Əhmədova, Rəhimova, 2011: 19; 8). Bu məqsədlə seriya-süjetli şəkillərdən, uşaqların ekskursiya, gəzinti, oyun və əyləncələrdə gördüklərindən istifadə etmək mümkündür.

Altıyaşlıların təliminin müvəffəqiyyətli və cəlbedici olması üçün düşündürücü və inkişafetdirici oyunlardan istifadə olunmalıdır. Uşaqlar oyun zamanı sərbəst olur, yeniliyi asanlıqla qavraya bilirlər. Oyun zamanı uşağın təfəkkürü, yaddaşı, müşahidəçilik qabiliyyəti, diqqəti daha asanlıqla inkişaf edir.

Tərbiyəçi hər bir məşğələyə vaxtında hazırlaşmalı, üzərində iş aparılacaq materialı diqqətlə seçməli, məşğələdə istifadə ediləcək iş formalarını, metod və priyomları müəyyənləşdirməlidir. O çalışmalıdır ki, təlim yükü uşaqların idrak imkanlarından nə ağır, nə də yüngül olsun. Nitq inkişafı üzrə iş uşaqların fiziki imkanlarına müvafiq olmaqla, onların fikir və fəaliyyətini hərəkətə gətirməli, təfəkkürünü, yaddaşını inkişaf etdirməli, müqayisə etmə, ümumiləşdirmə, əqli nəticəyə gəlmə bacarıqlarına yiyələnməsini təmin etməlidir. Bütün bunlara nail olmaq üçün nitq inkişafı üzrə iş birtərəfli deyil, kompleks şəkildə aparılmalıdır. Bu dövrdə uşaqların nitqi elə inkişaf etdirilməlidir ki, sərbəst, düzgün, sürətli, ifadəli, şüurlu, qrammatik-orfoepik, leksik çalışmaları yerinə yetirməyə, gördükləri, eşitdikləri, yerinə yetirdikləri haqqında müstəqil kiçik həcmli hekayələr qurub danışmağa hazır olsunlar.

Ədəbiyyat

1. Kərimov, Y.Ş. (1997). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı, 218 s.
2. Kərimov, Y.Ş. (2002). Uşaq məktəbə gedir. Bakı, 144 s.
3. Məmmədova, Y.X. (2019). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsinin məzmunu və yolları. Bakı: ADPU, 260 s.
4. Kərimov, Y.Ş. (1967). Uşaq bağçasında savad təlimi. Bakı, 74 s.
5. Baxışova, S.A. (2011). Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların nitq inkişafı. Bakı, 165 s.
6. Məmmədova, A.M. (2007). Uşaq bağçasında beşyaşlıların məktəbə hazırlanması. Bakı: ADPU, 160 s.
7. Cəfərova, L., Əhmədova, A., Rəhimova, S. (2011). Müasir uşaq bağçalarında təlimin təşkili. Bakı, 86 s.
8. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi Proqramı. (12 aprel 2007). Bakı.

Göndərilib: 28.04.2024

Qəbul edilib: 09.06.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/36/16-22>

Yegana Babasoy
Nakhchivan State University
Ph. D. student
babasoy.yegane@gmail.com

FUNCTIONS OF ADJECTIVES

Abstract

The syntactic roles of adjectives in English are examined in this work. An adjective in grammar is a word whose primary syntactic function is to modify a noun or pronoun and provide additional context for the noun or pronoun's referent, such as its composition, color, size, placement, condition, and other attributes, both transient and permanent. Adjectives are used as pre-modifiers to directly describe the object or thing they denote. The adjective serves an attributive function when it modifies the noun before it appears, and a predicative function when it modifies the noun after the copula verb "to be" or other connecting verbs. The attributive function is the most frequently used location, according to the syntactic functions result. Predicative position, on the other hand, works well for lengthy descriptions or when an adjective needs a complement that comes after it. However, because predicative position denotes transitory meanings, the frequency is minimal and only a small number of adjectives are recognized. Subject predicatives and object predicatives are the two grammatical roles of predicative adjectives. A copular verb is enhanced by subject predicatives, which define the nominal expression in the position of the topic. Object predicatives follow a direct object and make a prediction regarding that noun phrase. Predicative adjectives are most common in literature, partly because subject predicative adjective sequences can occasionally be found in fictitious descriptions.

Keywords: *adjective, attributive function, predicative function, subject predicatives, object predicatives*

Yeganə Babasoy
Naxçıvan Dövlət Universiteti
doktorant
babasoy.yegane@gmail.com

Sifətlərin funksiyası

Xülasə

Bu məqalədə ingilis dilində sifətlərin sintaktik rolları araşdırılır. Qrammatikada sifətin əsas sintaktik funksiyası isim və ya əvəzliyi dəyişdirmək, onun tərkibi, rəngi, ölçüsü, yeri, vəziyyəti, həm keçici, həm də qalıcı digər atributları kimi isim və ya əvəzliyin istinadına əlavə konteksti təmin etməkdir. Sifətlər işarə etdikləri obyektə və ya əşyanı birbaşa təsvir etmək üçün əvvəlcədən dəyişdirici kimi istifadə olunur. Sifət adı görünməzdən əvvəl dəyişdirdikdə, atribusiya funksiyasını yerinə yetirir və "to be" bağlayıcı feili və ya digər birləşdirici feillərdən sonra ismi dəyişdirdikdə predikativ funksiyasını yerinə yetirir. Atributiv funksiya sintaktik funksiyaların nəticəsinə görə ən çox istifadə olunan funksiyadır. Digər tərəfdən, predikativ mövqe uzun təsvirlər üçün və ya sifətin özündən sonra gələn tamamlayıcıya ehtiyacı olduqda yaxşı işləyir. Lakin predikativ mövqe keçici mənaları ifadə etdiyi üçün tezlik minimaldır və yalnız az sayda sifət tanınır. Mövzu predikativləri və obyekt predikativləri proqnozlaşdırıcı sifətlərin iki əsas qrammatik roludur. Kopulyar feil (to be) mövzunun mövqeyində nominal ifadəni təyin edən mövzu predikativləri ilə gücləndirilir. Obyekt predikativləri birbaşa obyektə izləyir və həmin isim ifadəsi ilə bağlı proqnoz verir. Predikativ sifətlər ədəbiyyatda ən çox yayılmışdır, çünki predikativ sifət ardıcılığı bəzən uydurma, qismən təsvirlərdə tapıla bilər.

Açar sözlər: *sifət, atributiv funksiya, predikativ funksiya, subyekt predikativləri, obyekt predikativləri*

Introduction

Function of Attribution In Noun Phrase (NP) structure, adjectives serve as modifiers and are typically constructed immediately before the noun they modify (Huddleston & Pullum, 2005). Adjectives in an NP structure are typically thought of as pre-modifiers. Adjectives are used as pre-modifiers to directly describe the object or thing they denote. The head noun's attribute function tends to endow it with enduring qualities. Moreover, putting the adjective directly in front of the noun helps to reduce the number of words needed. In the syntactic sense, adjectives are regarded as functions that are made up of two parts: predictive and attributional functions. "Adjectives are attributive when they pre-modify the head of a noun phrase; similarly, they are predicative when they function as subject complement or object complement", according to Quirk et al. (1985) (p. 417). Specifically, according to Quirk et al. (1985, p. 417), "adjectives are subject complement not only to noun phrases, but also to clauses", which most likely comprise finite or non-finite clauses. When used to describe "the result of the process denoted by the verb...by using the verb to be", adjectives can be used as the object complement of clauses (Quirk et al., 1985: 417). Adjectives can occasionally have a postpositive meaning. In other words, three adjective positions are taken into account. Using Quirk et al. (1985, p. 418).

Predicative: this technology is *useful*

Attributive: *useful* technology

Postpositive: something *useful*

According to Quirk et al. (1985), adjectives share the following four characteristics (p. 402–403):

1) They are able to freely occur in attributive functions, meaning they can pre-modify nouns by existing between the determiner and the head of the noun, including zero articles.

For ex.: the round table, the awful painting.

2) They are able to freely arise in predicative functions, such as subject or object complements. For ex.: It is a really horrible painting. He considered the painting to be unsightly.

3) They can be pre-modified by the intensifier *very*. For ex.: the students are very intelligent.

4) They can be expressed in superlative and comparative ways. The comparison can be made by adding the pre-modifiers most or more (periphrastic comparison) or by using the inflections -er and -est. For ex.: The students are *more healthy* now.

These girls are *prettier than boys*. From these four features of adjectives, they can be subdivided into eleven types (Khamying, 2007).

The adjective examples from the articles that are used in attributional functions are shown below.

a) If you have *strong feelings*, is it better to express them, eagerly and passionately?

b) If you always show the world a *calm face* and *quiet voice*, does this mean there is no passion, no fire in your heart?

c) There is *shy Edward Ferrars, the romantic and handsome Mr Willoughby, the sad and silent Colonel Brandon* (Austen).

Three sentences in the paragraph above use a lot of adjectives, all of which serve as attributes. Adjectives in attributive function take the form of noun phrase (NP) structures, as previously explained. Following are some examples of adjectives in attributive position that are formed as noun phrases: strong feelings, calm face, quiet voice, shy Edward Ferrars, the romantic and handsome Mr Willoughby, the sad and silent Colonel Brandon.

Predicative Function

The predicative function modifies the noun as well, but it frequently follows after other verbs like become, feel, and taste as well as a linking verb or copula "be". Sentences serve as the vehicle for the predictive function. Adjectives are therefore the subject complements when they are in the

attributive position. If there are multiple adjectives present at once, they may appear in the predicative position. Longer adjective sequences work well in this location, especially when they coordinate with another complement, such an adverb (Crystal, 2004: 258). Giving a more “leisurely passage of description” is the goal of using adjectives predicatively (p. 259). Adjectives that are distributed in predicative position tend to show temporary meanings. Here are the following examples taken from the articles.

To him, therefore, the Norland fortune *was not as important* as to his sisters, who had very little money of their own (Austen). An “important” adjective that is positioned as the predicative in this sentence. Here the word “important” characterizes the word the Norland fortune. “Important” comes after copula verb “be” as in “the Norland fortune *was not as important*. Syntactically, the adjective is placed in the predicative position to emphasize something happened in the past. Let’s look at another example: It *was not quite clear* how all this work could be done from the savings of an income of five hundred a year by a woman who had never saved in her life. The adjective found in the sentence above is *clear*. *Clear* in the sentence is put after the verb “was”. This means that “clear” shows predicative function.

Subject predicatives and object predicatives are the two grammatical roles of predicative adjectives. A copular verb is enhanced by subject predicatives, which define the nominal expression in the position of the topic. For instance, in the sentence that follows, the predicative adjective pleasant describes the subject pronoun she as an evaluation: Actually, she seems like a quite decent person. There are more instances of topic predicatives provided below:

Yes, it is *correct*.

It would be less *expensive, quicker, and simpler*.

I fear that is not *feasible*.

Object predicatives, on the other hand, follow a direct object and make a prediction regarding that noun phrase. The following examples have the object predicative:

You have all of your [priorities] *incorrect*, I remarked.

Did I get it right the first time?

She thought [him] *utterly boring*, and he did not find [her] *funny*.

She had thought [it] *utterly low and disgusting*.

Since then, she has filed for *bankruptcy*.

On the other hand, adjectives with prepositional or clausal complements are typically not allowed to occur attributively in English grammar (Crystal, 2008).

Predicative adjectives are most common in literature, partly because subject predicative adjective sequences can occasionally be found in fictitious descriptions. Examples of these sequences include:

In addition to being *lethargic, homesick, terrified, apathetic, overheated, sweaty, bored, oversexed, and undersatisfied*, the conscripts were in superior physical shape.

She aspired to be *pleasurable, joyful, attractive, and healthy*.

Predicative adjectives in fiction typically describe a feeling or state of mind (e.g., *apprehensive, aware, glad, happy, ready, sure, exhausted*) semantically. Similar to how they are used in speech, *right and sure* typically indicate (or ask for) agreement or confidence, whereas *statement of dissent* is primarily expressed by *incorrect*, is far less common.

Predicative adjectives that are commonly used in news, such “*able*” and “*likely*,” typically require clausal or phrasal complements.

As a result, they offer a framework for passing judgment and dispensing information—two crucial purposes of opinion articles and news reports:

Customers are going to be *able* to [trade electronically].

It is *likely* that [stricter rules] will be implemented in this region.

Furthermore, given that journalists frequently use oral quotes in their reports: “So either way I go, it is *likely* to be unpopular with the other section” is one of the several predicative adjectives of news that appear in quoted speech.

Adjectives in additional syntactic functions

Adjectives can appear in a variety of additional syntactic functions, such as postposed nominal, in addition to their primary applications in attributive and predicative roles.

Postposed adjectives

An adjective is considered postposed (a postmodifier) when it is a part of a noun phrase and comes after the head rather than before it. Particularly when used with indefinite pronoun heads like *nobody*, *anything*, and *anybody*, posed adjectives are common:

If you don't have [someone] musical here, that's a shame.

Actually, it's something cool and revitalizing.

Lastly, the modifying adjective phrase will frequently come after its head noun if it is weighty and typically contains an adjectival complement:

It's a lounge that isn't all that larger than the one we already have. He used the high soprano, which yielded tones that were completely apart from the tones we associate with the saxophone.

The Assignment of Syntactic Functions to Semantic Types of Adjectives

This is the last section that tries to show how the syntactic functions of adjectives spread their semantic categories. Value, physical attribute, dimension, color, age, and human tendency are some examples of these semantic kinds. Furthermore, by continuing with this section, it aims to specifically reveal the reasons behind the placement of those adjectives as attributive and predicative as well as the reasons behind the lack of a particular type in a particular syntactic function.

A) Semantic Types of Adjectives based on Attributive Functions

Adjectives are distributed as noun phrases in the attributive position. They can therefore be thought of as pre-modifiers. Adjectives have six different semantic forms since they are the pre-modifiers in noun phrases. Adjectives of all semantic kinds occupy the attributive position. Furthermore, the semantic value types dominate this function's distribution. Considering the tourism industry's promotional setting, it makes sense that value has a higher prevalence than other sorts. Using value-related words frequently helps to present an impressive picture of the location. Value, as the name implies, draws attention to quality, increases destination appeal, and justifies a visit. Value makes use of eye-catching language to draw readers in and pique their curiosity in the location that is being advertised. Value facilitates the process of characterizing or changing the noun heads in respect to attributive position. Furthermore, because attributive function tends to do so, every adjective in the articles that refers to value also indicates the permanent meanings. Let's see how value-related adjectives are used in the example below:

The combination of the picturesque coastline, gorgeous blue waves, and the beach's hilltop location makes for the ideal setting for a restful day. The adjectives with strong marks above are *value-related adjectives* that are positioned as attributes and are denoted by the noun phrases that are underlined. Through it, the adjectives permanently create a pleasing image for each head noun. *Picturesque* is related to something that has a really alluring charm that makes an impression on others. The hue of the beach is enhanced when the adjective gorgeous is used with the head noun blue seas. As a result, it will look stunning and remarkable to anyone who view it. The second adjective, however, refers to something that is ideal in terms of quality and desirable attributes of its sort. To put it another way, something that is flawless has all the requirements met, is whole, and without any flaws. The noun head recipe is pre-modified by the adjective perfect to create perfect recipe. "The rustic ocean side, stunning blue waters and the waves crashing through the beach surrounded by hills" is how the recipe depicts the previously stated items. By calling it a flawless recipe, it seeks to highlight how great and comprehensive they are, particularly in light of having all the components. The final adjective in the noun phrase "relaxing day out" is relaxing. Here, "head day out" refers to the state of relaxation. Semantically, relaxing is the state of not having any stress, of feeling relaxed or less worried. Therefore, a peaceful day out is one in which one feels relaxed and tension-free because of "the rustic ocean side, stunning blue waters, and the waves crashing through the beach surrounded by hills prove to be the perfect recipe". Since all of the

aforementioned adjectives with regard to value are in the attributional position, they are reflecting the adjectives' sense of permanent meanings. The liberal use of adjectives pertaining to value in noun phrases creates a captivating picture of the location and tempts readers to visit the one being marketed. Conversely, in terms of both semantic type and attributive position frequency, physical attribute ranks second. Its semantic goal is to endow each noun head with a distinct factual attribute that is perceivable to human senses. Using physical property at the destination hints to something that is real there. It tells the readers about the sights, sounds, textures, tastes, and smells of the location in order to explain it. This is an illustration of an adjective related to physical attributes. Here is an example for adjective concerning physical property:

Located at the south side of Lombok, this glowing beach has clean white sands, crystal clear waters and healthy reefs that would catch your hearts. There are three adjectives identified; glowing, clean, and crystal clear. These adjectives express the physical property which all of them relates to human sense of sight. Firstly, adjective glowing modifies the noun head beach, becoming glowing beach. Glowing means something that is producing or emitting a steady bright light. Glowing beach then means the beach produces a steady bright light. This glowing beach, biologically, alludes to the natural phenomenon when there is light produced by living things in the water, such as algae and plankton. This is usually called as bioluminescence. The second adjective is clean. Clean pre-modifies the noun head white sands. Clean, when refers to the condition of an object, means looking pleasant and fresh; not dirty; free from any harmful or unpleasant substances. Judging an object whether it is clean or not is an absolute thing because it results from the sight of ours. Therefore, clean in clean white sands describe the condition of the white sands that looks pleasant and free from dirt. The last adjective is crystal clear. It pre-modifies the noun head waters of the sea. Crystal clear, that is used to describe water, means transparent or looking completely clear and bright; easy to see through. Hence, crystal clear waters explains the condition of the waters of the sea that looks clear and bright that even people can easily see through what is in it. Syntactically, those adjectives concerning physical property are in attributive position in order to be specific and clear with each description of the noun heads (Kristanti, 2015: 137-147). Furthermore, by putting those adjectives concerning physical property in attributive position, it strengthen the authentic description of the objects. Additionally, it makes it easier for readers to understand the vivid picture of what is actually going on there. As a result, it will raise their expectations for what the location has to offer in terms of reality. In the meantime, the destination has an advantage in semantic analysis because it can successfully occupy a persistent feature throughout time. By placing such adjectives in an attributional location, the resources' enduring characteristics are preserved. As a result, travelers find the location more alluring and appealing. Adjectives of all semantic kinds-aside from those pertaining to color-can have two grammatical purposes. However, color-related adjectives only appear in the attributive position, where they immediately pre-modify the noun heads. Color, from a semantic perspective, signifies the eternal meaning they represent. A few illustrations of how color is positioned in attributive position are shown below.

- a) It was a pleasant, *green* valley, with thick woods and open fields.
- b) *Blue* sky makes me feel happy and free every time.
- c) A *yellow* butterfly is sitting on the red rose.
- d) The beautiful princess is wearing a *purple* gown.
- e) The tall giraffe is eating *green* leaves.

These five adjectives; green, blue, yellow, purple and green appear many times in the articles. The adjectives pertaining to colors in attributive position highlight the resources' enduring qualities in terms of hue and convey a finer level of detail. Unlike the predicative, which uses a lot more words to describe the noun heads, the adjective in the attributive position describes them with ease. The object and its color description are one cohesive whole because of this. Age-related adjectives seem to have a greater attributional function. The attributional position of adjectives pertaining to time or relationships is inherent, as previously discussed in the relevant theories. The adjectives listed below are meant to serve as examples.

There are more places to explore outside of Mandalika, including as the serene Ratu Bolong Temple, the historical Nusa Tenggara Barat Museum, and the picturesque Narmada Park. The dry season is the ideal time to explore Mawi Beach. The selected instances pinpoint two age-related adjectives: historical and dry. First of all, historical refers to something that has been established and linked to earlier periods of a certain history or earlier occurrences. This is where the Nusa Tenggara Barat Museum's history begins. As a result, the Nusa Tenggara Barat museum is thought to have historical significance or to have existed for a very long period. Within the noun phrase "dry season," the second adjective is "dry". As dry refers to a specific time of year when a nation experiences either very little or no rain, it also falls under the category of adjectives related to age. When it comes to highlighting the noun heads' enduring significance, this kind of adjective is most frequently used. The adjective "age" itself belongs in the attributive position because it highlights a time or relationship. Examine the second descriptor, "dry". If it is placed in the predicative position-that is, when the season is dry-it will completely alter its meaning. Since "dry" refers more to the conditions that occur inside the season than it does to the season itself, it does not clearly explain why a season is dry. Its attributive position allows for the acquisition of a permanent seasonal characteristic. Regarding the adjectives related to dimension and human tendency, both varieties exhibit places in both the attributive and predicative domains, with the attributive domain displaying dominance. The employment of all semantic kinds has amply demonstrated the permanent meaning connected to the attributive position in this regard (8). It has come to the attention of the tourism articles that the majority of semantic adjectives are in the attributive position. Speaking of truth, the purpose of tourism articles is to entice readers to become visitors by offering a wealth of information about the area. Adjectives effectively contribute to giving them vivid ideas of the location. The reader-needed descriptive explanation of the destination is added by the six semantic categories of adjectives that have been identified. An abundance of positive adjectives completely captivates and persuades the readers.

B) *Semantic types of Adjectives Based on Predicative Functions*

Adjectives in predicative position in some articles might allude to two things. They want to describe the location in more detail in the first place, or they need to add a prepositional phrase to the adjectives. Adjective meanings are emphasized by the predictive function, which supports Crystal's (2004) earlier claims in earlier chapters. For that reason, this would be, more or less, a reflection of the transient meanings that the subjects receive via the predicative function. Although most adjectives can also serve as predicate verbs to describe objects in more detail, this cannot be divorced from the relationship between syntactic position and the semantic meaning that is being discussed. Furthermore, there seems to be a lack of specific data about the individual objects when adjectives are used as compliments in the predicative position. However, out of all the current semantic kinds, value-related adjectives continue to be dominant in the predicative function. Value is still able to consistently secure the top spot despite the stark differences in frequency between the two functions. This demonstrates how both functions and the other semantic kinds completely utilize value. Here are several adjective examples related to value in predicative position. The village is fantastic and you would enjoy the view of its green hills and the blue waters. Fantastic means looking extremely good, excellent, great. The description is more real and precise because of the placement of the adjectives in the attributive position.

Conclusion

The aim of this study is to analyze functions of adjectives. What syntactic roles adjectives play is the main focus of the article. It illustrates the distribution of adjective semantic classes according to their syntactic roles. The analysis leads the researcher to the following conclusion. Six of the seven categories of adjectives have been classified as semantic kinds. These are attributes related to worth, characteristics of the body, hue, size, age, and human nature. The one adjective that describes speed is absent from the entire set of data. Because the meanings and concepts that the adjectives indicate are apparent, it is easy to differentiate and classify them. Value has the most prevalent occurrences,

as indicated by the largest number and percentage on each item, according to the semantic types result. Attributive and predicative functions are the two functions found in the syntactic functions analysis. The adjective serves an attributive function when it modifies the noun before it appears, and a predicative function when it modifies the noun after the copula verb "be" or other connecting verbs. The attributive function is the most frequently used location, according to the syntactic functions result. Since characterizing the nouns in such a rapid succession is more effective when done through adjectives, adjectives tend to use attributives. Additionally, it expresses eternal connotations. Predicative position, on the other hand, works well for lengthy descriptions or when an adjective needs a complement that comes after it. However, because predicative position denotes transitory meanings, the frequency is minimal and only a small number of adjectives are recognized.

Based on the outcome, value dominates over half of the frequency, and all semantic categories are prominent in attributive position. The reader's curiosity and interests are developed and built upon by the order of visually appealing words that provide value. As of right now, the semantic kinds that are more in attributive position emphasize the permanent meaning or quality of the noun heads, which makes the text more enticing and descriptive. Ultimately, they have meticulously crafted an authentic portrayal of the place through the use of numerous positive adjectives in the attributive function.

References

1. Huddleston, R.D., Pullum, G.K. (2005). A student's introduction to English grammar. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik, J. (1985). A Comprehensive Grammar of the English Language. New York: Longman.
3. Khamying, S. (2007). Advanced English Grammar for high learner. Bangkok: V.J.Printing.
4. Austen, J. "Sense and sensibility". Stage 5. Oxford Bookworms Library.
5. Crystal, D. (2004). Making sense of Grammar. Harlow: Pearson Longman.
6. Crystal, D. (2008). A dictionary of linguistics and phonetics 6th ed. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
7. Kristanti, F. (2015). The Semantic Classes and Syntactic Functions. Journal of Language and Literature, 15 (2), pp. 137-147.
8. https://www.researchgate.net/publication/316140666_A_Study_of_Adjective_Types_and_Functions_in_Popular_Science_Articles

Received: 02.04.2024

Accepted: 11.06.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/36/23-28>

Sevinc Mahmudova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
sevinc.020ss@gmail.com

Ruzanə Süleymanova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
ruzanəsuleymanova@gmail.com

Məlaikə Xudaverdiyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
melaikeyudaverdiyeva1982@gmail.com

Sevinc Tağıyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
tagiyevasevinc243@gmail.com

Anna Gruzina

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
annaqruzina999@gmail.com

CEYN OSTİN YARADICILIĞINDA QƏHRƏMANLARIN NİTQİNİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə XIX əsr İngiltərəsinin məşhur feminist yazıçısı Ceyn Ostinin roman qəhrəmanlarının nitq xüsusiyyətləri onun üslub spesifikasiyi müstəvisində tədqiq olunur. Yazıçının əyalət kübar cəmiyyətinin üzvlərinin danışq maneralarını aydınlaşdırmaqla dövrün dil mənzərəsini yaratmaq cəhdləri aşkara çıxarılır, bədii əsərdə personajların xarakterlərini onların öz nitqlərinin köməyi ilə təqdim etmək üslubu təhlilə cəlb olunur.

Aydın olur ki, bədii əsərin qəhrəmanları üçün səciyyəvi olan keyfiyyətlər onların nitqində ifadəsini tapır. C.Oistin yaradıcılığı üçün xarakterik olan üslubi məqamlardan biri də dialoji və monoloji nitqlərin növbələşməsi, bəzi hallarda daxili nitqin ünsiyyət prosesində formalaşmasıdır. Janr eyniliyinə görə bir sıra üslubi xüsusiyyətlərin ümumiliyi, dövrün dil, danışq tərzinin ümumiliyi və sosial qruplara görə fərqliliyi, nəhayət mövzunun yaxınlığı, bütün bunlar üslubi tədqiqatlarda spesifikasiqlə ümumiliyi əlaqələndirir. C.Oistin yaradıcılığı da bir çox parametrləri ilə seçilir, spesifikasiqlə qazanır.

Əvvəla, o, qadın yazıçısıdır və romanlarının əsas qəhrəmanları qadınlar, qoyduğu məsələlər qadın həyatı, məişəti ilə feminizmlə sıx bağlılığa malikdir. İkincisi, o, ilk dəfə olaraq, əyalət kübar cəmiyyətinin, onun üzvlərinin həyat tərzini, məişətini, normalarını bir mövzu kimi ortaya atmış, müxtəlif romanlarında bu mövzunun fərqli aspektlərini də işıqlandırmağa çalışmışdır. Üçüncüsü, Ceyn Ostin XIX əsr viktorian dövrü İngiltərəsindəki dil mənzərəsini əyalət kübar cəmiyyəti üzvlərinin nitq sistemi kimi ortaya qoymuş, centri dili, centri üslubunu müzakirə və təhlil müstəvisinə çıxara bilmişdir. Dördüncüsü, C.Oistin əyalət kübar cəmiyyətində qadın və kişi dili, qadın-qadın, qadın-kişi ünsiyyət sisteminin incəliklərini, qadınlararası və kişilərarası dialoqların xüsusiyyətlərini, daxili nitqin özəlliklərini açmağa çalışmış və ya bunun üçün ən azı kifayət qədər geniş material yaratmışdır.

Açar sözlər: üslub, nitq, daxili nitq, dialoq, monoloq, xarakter, personaj

Sevinj Mahmudova

Azerbaijan State Agrarian University
sevinc.020ss@gmail.com

Ruzana Suleymanova

Azerbaijan State Agrarian University
ruzanəsuleymanova@gmail.com

Melaike Khudaverdiyeva

Azerbaijan State Agrarian University
melaikekhudaverdiyeva1982@gmail.com

Sevinj Taghiyeva

Azerbaijan State Agrarian University
tagiyevasevinc243@gmail.com

Anna Gruzina

Azerbaijan State Agrarian University
annagruzina999@gmail.com

Stylistic features of the speech of the heroes in the works of Jane Austen

Abstract

The article examines the speech features of the novel characters of the famous 19th century English feminist writer Jeyn Austin in terms of its stylistic specificity. The author's attempts to create a linguistic picture of the time by revealing the speech patterns of the members of the provincial aristocratic society are revealed, and the style of presenting the characters of the characters in the work of art with the help of their own speeches is analyzed.

It is clear that the qualities that are characteristic of the heroes of a work of art are expressed in their speech. One of the stylistic features of Austin's work is the alternation of dialogic and monologue speeches, and in some cases the formation of internal speech in the process of communication. The commonality of a number of stylistic features due to the similarity of genres, the generality of language, speech and social groups of the period, and finally the closeness of the subject, all these are related to specificity in stylistic research. Austin's work is also distinguished by many parameters, gaining specificity.

First of all, she is a female writer, and the main characters of her novels are women, and the issues she raises are closely connected with women's life and feminism. Secondly, for the first time, he presented the lifestyle, life and norms of the provincial aristocracy and its members as a subject, and in his various novels he tried to shed light on different aspects of this subject. Third, Jane Austen presented the linguistic landscape of nineteenth-century Victorian England as a speech system for members of the provincial aristocracy, bringing the central language, the central style, to the level of discussion and analysis. Fourth, J. Austin tried to reveal in the aristocratic society of the state the subtleties of the female and male language, the subtleties of the female-male, female communication system, the features of inter-female and inter-male dialogues, or at least quite extensive material.

Keywords: *style, speech, inner speech, dialogue, monologue, character, character*

Giriş

Ceyn Ostin qəhrəmanlarının nitqlərində üslubi xüsusiyyətlər daşıyan sözlər, söz birləşmələri, cümlələr işlənir. Müəllif hər bir obrazın daxili keyfiyyətlərini, düşüncə tərzini sosial statusunu nəzərə alır və onun nitqini qurarkən dilin müvafiq ifadə vasitələrindən istifadə edir. Onun öz üslubu üçün ingilis dilinin söz sırası gözlənilən genişlənmiş cümlələr xarakterikdir. O, belə cümlələri qəhrəmanlarının nitqində də ustalıqla işlədir. Öz personajlarının nitqinin ifadəliliyini artırmaq məqsədilə yazıçı inversiyayı geniş tətbiq edir. Əgər XIX əsrdəki ingilis dilində sintaktik normaların hələ tam formalaşmadığını nəzərə alsaq, müəllifin inversiyaya müraciət etməsini sırf üslubi xüsusiyyət kimi qəbul etməli oluruq (Miss Bennet he acknowledged to be pretty). C.Ostinin romanlarında punktuasiya sxemlərini təhlil etsək, görərik ki, o, əsas durğu işarələrindən nöqtəni az işlədir. Bu da ondan irəli gəlir ki, onun romanlarında qeyri-məxsusi vasitəsiz nitq və tez-tez bu cür nitq formasına vasitəli nitqin qoşulması səciyyəvidir. İki nitq formasını belə əlaqələndirmə onlar arasında keçidləri tənzimləyən durğu işarələrindən və söz birləşmələrindən daha çox istifadə edir. Ceyn Ostin neytral söz birləşmələrindən çox istifadə edir və bu söz birləşmələri də daha çox

müvafiq dövr üçün səciyyəvi olan danışiq dili leksiyası əsasında qurulur: *to be conceited, to be of a respectable family, to be a fine lady, to be convinced, to be handsome, to be in the habit of doing smth, to be pleased, to please, to be disposed, to approve smb., to be entitled to do smth., to purchase an establish, to marry a man, to inherit property, to think well of smb., to have o fortune, to be proud, to be anxious, to be entitled to estate, to be doubtful, to be educated, to consider smth., to be provided with smth.* və s (1).

Qeyd edilənlərə baxmayaraq, romanın dilində ədəbi üsluba aid olan söz birləşmələri də azlıq təşkil etmir. Məsələn: *to be more fortunate* – bir qədər bəxti gətirmək; *to entertain hopes of being admitted* – kiminsə yanına buraxılmaq üçün icazə almağa inanmaq; *being unworthy to compared to* – heç kimlə müqayisə oluna bilməmək; *to have the advantage of ascertaining* – görmək xoşbəxtliyinə nəsbil olmaq; *to be in general circulation* – çoxları tərəfindən tanınmaq.

Qeyd edilən nümunələrin məndə hansı nitq situasiyalarında işlənməsi və və qəhrəmanların xarakterinin açılmasında onların rolu da xüsusi maraq doğuran məsələlərdəndir (2).

“Qürur və qərəz” romanının qəhrəmanlarının nitqini təhlil etdikdə Ceyn Ostin dövrünün dil kollektivində qəbul olunmuş sözlər, bu sözlərin işləndiyi söz birləşmələri, qrammatik konstruksiyalar, frazeoloji birləşmələr və s. tapmaq olur. Qəhrəmanların dilində məchul növdə olan qrammatik konstruksiyalar (*was not convinced: had not been calculated: was tempted by an accidental recommendation: was very little dispose: had been educated: was pleased with the situation: were entitle to think: was therefore established: was not provided with a good house* və s.), həmçinin feilin təsriflənməyən formalarının yaratdığı tərkiblər (*the had been no formality*), infinitiv və modal konstruksiyalar (*calculated tp please, more than the ought: were entitled to think: pronounced her to be: intended to purchase: acknowledged to be pretty: leave to purchase: disposed to consider: could not conceive: disposed to approve: did not live to do it: authorised to think: unwilling to preside: allowed it to be so*), cerund birləşmələri (*in power of being agreeble, sure of being liked, in hobit of associating with people, in the hobit of spending more, allowed it to be so* və s.) işləliyi ilə seçilməklə yanaşı, nəqlətməyə lakoniklik və yığcamlıq verir, yazının fərdi üslubi xüsusiyyəti kimi özünü göstərir (3).

Yazıçı öz romanlarında personajlar arasındakı münasibətləri daha dəqiq vermək üçün hissələri ifadə edən feillərdən, isimlərdən, sifətlərdən, eləcə də modal feillərdən məharətlə istifadə edir. Onun əsərlərində qeydə alınan belə vasitələrə aşağıdakılar nümunə ola bilər: *being proud and conceited, felt authorised, had the highest opinion, gelt the smalleest interest, commendation to think of smb., was satisfied with, had the firmest reliance, receive pleasure the admired her and liked her, felt acquainted with all the room, appeared dissatisfied, were very anxious, was pleased with* və s.

Beləliklə, personajların dilinin fərdiləşdirilməsi yalnız onların hər biri üçün ifadələri işlətmək, ideya-bədii məzmunu açmaq məqsədi güdmür, həm də üslubi effekti gücləndirməyə xidmət göstərir. Fərdiləşdirmə oxucunun dərhal görə biləcəyi vasitələr, intonasiyada öz rolunu oynayır. Əsərdəki obrazların nitqinə onların danışığı üçün spesifik olan xüsusiyyətlərin, tez-tez işlətdikləri sözləri, ifadəni qurmaq manerasını, məşğuliyəti və sevdiyi əyləncə ilə bağlı qəlibləri daxil etmək fərdiləşdirmədə əhəmiyyətli rol oynayır və Ceyn Ostin yaradıcılığında bu üsullardan səmərəli şəkildə istifadə edir. Eyni zamanda o, qeyd edilən vasitələri nitqə daxil etməklə qəhrəmanların dil xüsusiyyətlərinin əsas mənzərəsini konkretləşdirmiş, bədii dəqiqliyi artırmış olur. Onun personajları adətən öz təbiətlərini özləri nümayiş etdirir, nitqlərinin leksik xüsusiyyətlərini qabardırlar. Bir çox surətlərin dilində onların xarakterik cizgilərini açan və əsər boyu tez-tez təkrarlanan bir, yaxud bir neçə söz də müşahidə obyektinə ola bilər. Qeyd olunan məsələləri C. Ostinin romanlarının ayrı-ayrı qəhrəmanlarının dili əsasında daha konkret şəkildə aydınlaşdırmağa çalışaq (4).

“Qürur və qərəz” romanının əsas surətlərindən biri Ceyn Bennetdir. Əsərin baş qəhrəmanı Elizabetin böyük bacısı və rəfiqəsinin obrazını yaratmaq üçün müəllif yalnız onun canlı nitqindən deyil, hiss və duyğularını, düşüncələrini açan daxili nitqindən də istifadə etmişdir. O, qəhrəmanlarını pis və yaxşı, çirkin və gözəl olanlara bölmür, onların real xarakterini açır və buna üslubi vasitələrin köməyi ilə nail olur. Onun novator üsullarından biri qeyri-şəxsi vasitəsiz nitqdən istifadə etməkdir. Bu nitqə aid nümunələri Ceyn Bennetin dilində tapmaq mümkündür. Yazıçı qızın

Çarlz Binqliyə olan hisslərini təsvir edərkən həm vasitəsiz, həm də qeyri-şəxsi vasitəsiz nitqə müraciət etmişdir. Məsələn: When Jane and Elizabeth were alone, the former, who had been cautious in her praise of Mr. Bingley before, expressed to her sister just how very much she admired him. – Ceyn və Elizabet tək qalanda cənab Binqli haqqında ehtiyatla danışan Ceyn ondan necə xoşu gəldiyini bacısına etiraf etdi: “He is just what a young man ought to be” said she, “sensible, good-humoured, lively: and I never saw such happy manners! – so much ease, with such perfect good breeding” – O, cavan oğlan necə olmalıdırsa, elədir, – dedi, ağıllıdır, xeyirxahdır, şəndir. Mən heç vaxt belə davranış görməmişəm, özünü sərbəst aparır və eyni zamanda yaxşı tərbiyə də hiss olunur. Yazıçı çox zaman miss Bennetin xarakterini açarkən birbaşa dialoqlardan qaçır, yalnız qeyri-şəxsi vasitəsiz nitqdən istifadə edir: Jane pictured to herself a happy evening in the society of her two friends, and the attention of her brother. – Ceyn təsəvvüründə iki rəfiqəsi ilə birlikdə onun qardaşının diqqəti altında keçirdiyi xoş gecəni canlandırdı (5).

She accounted for it however, by supposing that her last letter to her friend from Longbourn had by some accident been lost. – Ceyn bunu onunla izah edirdi ki, hələ Lonqborndan rəfiqəsinə göndərdiyi məktub hansısa səbəbdənsə it-bata düşüb. “She endeavored to persuade herself that she did not regret it: but she could no longer be blind to Miss Bingley’s inattention. – Ceyn özünü inandırmaq istəyirdi ki, bununla heç də kədərlənməyib. Ancaq artıq onun bacılarının ona olan diqqətini də hiss etməyə bilmirdi.

Verilmiş nümunələrdən də görünür ki, yazıçı qızı xəyalpərəst, hər şeyi özünə təlqin edən bir adam kimi təqdim etmişdir. Ostin qızın bacısına olan məhəbbətini, onun taleyi ilə bağlı narahat olmağını dil vasitələri ilə ifadə edə bilmişdir. “Good Heaven! Can it be really so! You now I must believe you cried Jane. “My dear, dear Lizzy, I would – I do congratulate you – but are you certain? Forgive the question – are you quite certain that you can be happy with him?” – Aman Allah! – Ceyn səsləndi. – Doğrudanmı bu baş verə bilər? Əzizim, əziz Lizi, mən səni təbrik etmək istərdim. Lakin sən əminsən, bu sualıma görə məni bağışla – sən həqiqətən əminsən ki, onunla xoşbəxt olacaqsan?

Nitqdə çoxsaylı əlavələrin olması, həmin əlavələrin yaratdığı ab-hava qızın bacısına olan xoş münasibətə oxucunu inandırır: Good Heaven! My dear, dear Lizzy, I do congratulate you! But are you certain?

Qəhrəmanın nitqində nida cümlələrinin çoxluğu diqqəti cəlb edir. Onlar həm emosionallığı və ekspressivliyi gücləndirir, həm də dediklərində səmimi olduğunu təsdiqləyir: “He just what a young man ought to be, “said she, “sensible, good humoured, lively: and I never saw such happy manners! – so much ease, with such perfect good breeding!” – O, cavan oğlan necə olmalıdırsa, elədir, – dedi, – ağıllıdır, mehribandır, şəndir...”. “Oh, that my dear mother had more command over herself” – Əziz anamızın özünü yaxşı ələ ala bilməsini necə də çox istəyirəm! Now I am quite happy! said she, for you will be as happy as myself – İndi mən doğrudan da xoşbəxtəm! – dedi – sən həyatın mənimki kimi şən olacaqdır (6).

Göründüyü kimi, obrazın dilində nidalar çox işlənir. Onun nitqində kontakt və distant təkrarlar həm mətnyaradıcı funksiyaları yerinə yetirir, həm də emosionallığı gücləndirir. Beləliklə, yazıçı Ceyn Bennetin obrazını yaradarkən müxtəlif üsullardan, qeyri-şəxsi vasitəsiz nitqdən, ifadəli ara konstruksiyalardan, nida cümlələrindən, nidalardan, leksik təkrarlardan istifadə etmişdir.

Əsərin baş qəhrəmanının obrazını da C.Ostin özünəməxsus tərzdə, bu üslubuna sadıq şəkildə yarada bilmişdir. Elizabetin keçmişi haqqında müəllif oxucuya heç bir məlumat vermir. Bu qız əyalət cəmiyyətinin onu əhatə edən qızlarından fərqlənir, onların istədiyi kimi o da ərə getməyə can atmır. Halbuki cehizi olmayan Elizabet onu izdivac təklif edənə evlənməyə razılıq versə, aristokratlar arasında müəyyən status qazana bilər. Anası da onun haqqında yaxşı fikirdə deyil, atası da bu nöqtəyi-nəzərlə qismən razıdır. Əsərin lap əvvəlində ata Bennetlə ana Bennet arasındakı dialoqda bu fikirlər səslənir. “Lizzy is not a bit better than the others, and I am sure she is not half so handsome as Jane, nor half so good-humoured as Lydia”.

“– They have none of them much to recommend them” – replied he, “they are all silly and ignorant like other girls; but Lizzy has something more of quickness than her sisters” (7).

C.Ostin baş qəhrəmanın xarakteri, vərdişləri, ətrafdakılara, baş verən hadisələrə, eləcə də əyalət cəmiyyətinə münasibəti haqqında müəllif nitqi ilə heç bir məlumat vermir. Yazıçı qəhrəmanı onun öz daxili və xarici nitqi hesabına oxuculara təqdim edir. Eyni zamanda Elizabet Benneti əhatə edən adamlar da onun haqqında fikirlər söyləyirlər. Təbii ki, oxucu bütün bu fikirlərin hamısını həqiqət kimi qəbul etmir. Çünki əyalət cəmiyyətinin üzvlərinin özləri də müxtəlif xasiyyətli, fərqli əxlaqlı adamlardır. Heç bir əmlak və beləliklə də, heç bir cəhiz sahibi olmayan, hələ bu da azmış kimi zahirən də kifayət qədər cəzbediciliyi ilə diqqəti cəlb etməyən Elizabet onu əhatə edən cəmiyyət üzvlərinin vacib saydığı bir çox tələblərə cavab vermir. İlk baxışdan belə görünür ki, bu qız elə ilk təklifi qəbul edərək əra getməyə razılıq verəcəkdir. Lakin Elizabet bu çərçivəyə, bu ölçülərə sığmır. O, cəsarətli və qürurlüdür. O, əyalət cəmiyyətinin normalarını, adətlərini bəyənir. Başqalarının malik olduqları status və əmlak da onu o qədər də maraqlandırmır. Təbii ki, müəllif Elizabetin bütün bu səciyyəvi xüsusiyyətlərini oxucuya hansısa yolla çatdırmalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Ceyn Ostin bu məqsədlə müəllif nitqindən istifadə etmir, Elizabetin təqdimatını onun öz ixtiyarına buraxır. Müəllif Elizabetin ilk dəfə Rosinqə gedişi zamanı çəkinir. Xoşagəlməz və hökmlü ev sahibəsi Katerin de Byor onu öz zabitəsi altına sala bilmir, Katerin cənab Darsinin xalasıdır və cəmiyyət üzvləri olan qız və qadınlar ondan çəkinir, onunla söhbətlərində ehtiyatla davranır, heç zaman onun fikirlərinə etiraz etmirlər. Elizabet Bennet isə cəsarətli və qorxmazdır. Yazıçı bütün bunları personajlar arasında gedən dialoq və söhbətlərdə tədricən oxucularına çatdırır.

Ledi de Byoron təşkil etdiyi ziyafətdə Elizabet anasına müraciətlə deyir:

“For heaven’s sake, madam, speak lower. What advantage can it be for you offend Mr. Darcy? You will never recommend yourself to his friend by so doing!” (7).

Elizabet Bennetin xarakteri əsər boyu tədricən açılır. Onun valideynləri, bacıları, rəfiqələri ona xoşbəxtlik arzulayanlarla, onu istəməyənlərlə, nəhayət, ona evlənmək təklif edən gənclərlə mürəkkəb münasibətlər sistemi Elizabet haqqında düzgün təsəvvürü yavaş-yavaş formalaşdırır. Ceyn Ostin qəhrəmanın nitqində işlənən söz və ifadələrlə onun yumor hissəsinə malik olduğunu, xoş xasiyyətliliyini, həlimliyini, mehribanlığını aydınlaşdırır. Darsinin onun barəsində söylədiyi xoşagəlməz sözləri eşidən Elizabet özünü təmkinli aparır. “Told the story, however, with great spirit among her friends: for she had a lively, playful disposition which delighted in anything ridiculous” (full of life and spirit), playful (full of fun, fond of play) (7).

Bu kontekstdə işlənmiş *lively* (full of life and spirit), *playful* (full of fun, fond of play) təyinləri *disposition* (one’s nature or temper) ismindən əvvəl işlənərək xarakteroloji funksiyasını yerinə yetirir. Bu fikirlərin müsbət konnotasiyası müəllifin öz qəhrəmanına yaxşı münasibət bəsləməsindən xəbər verir. C.Ostinin üslub incəliklərindən biri də müsbət qəhrəmanların dilini pozitiv ruhlu, xoş sözlərlə zənginləşdirməsi və bu sözlərin onların nitq aktlarında təkrarlanmasına nail olmasıdır. Sanki öz qəhrəmanını danışdıran yazıçı onun üçün müsbət enerji yaradan sözləri seçir. Elizabetin nitq aktlarında “gülmək”, “gülüş”, “təbəssüm” kimi sözlər işləkdir. O, özü haqqında danışanda deyir: “I dearly love a laugh. Follies and sense, whims and inconsistencies, do divert me, I own, and I laugh at them whenever I can – Mən gülüşü çox sevirəm. Axmaqlıq və kütlük, naz və hərəkətlərdəki qeyri-müəyyənlik mənə gülməli gəlir. Bacardığım qədər belələrinə gülürəm. Elizabet Bennetin bu nitq aktında, əslində, onun öz xarakteri, öz qabiliyyətləri və özünə münasibəti haqqında fikirlər səslənir. Madam axmaqlıq və kütlük, yelbeyinlik onun xoşuna gəlmir, o bu cür xasiyyətdə olanlara gülür, deməli, özü bu xasiyyətlərə malik deyildir. O, gülməyi sevir, deməli, xarakterinə görə şən adamdır, şənliyi, sevinci xoşlayır (8).

Ceyn Ostinin yaratdığı obrazları fərqləndirən cəhətlər müxtəlif və rəngarəngdir. Elizabet Bennet “Qürur və Qərəz” əsərinin başqa surətləri ilə müqayisədə emosionallığı ilə seçilir və bu onun nitqində öz təzahürünü tapır. Elizabet nida cümlələrinin köməyi ilə fikirlərinə emosional münasibətini ifadə edir. Xitablar, leksik təkrarlar, ellipsis, bağlayıcı sözlər, nisbi və sual əvəzlilikləri bu emosionallığı artırır, cümlənin nida cümləsi kimi formalaşmasına səbəb olur. Oh, papa, what news – what news? – Oh, Lydia! Lydia!

Qəhrəmanın danışığının emosionallığını artıran vasitələrdən biri də ritorik suallardır: Your ladyship wants Mr. Darcy to marry your daughter: but would my giving you the wished – for

promise make their marriage at all more probable? Supposing him to be attached to me, would my refusing to accept his hand make him wish to bestow it on his cousin?

Qeyd olunanlara baxmayaraq, C.Ostin qəhrəmanını bütünlüklə mələk donunda təqdim etmir. Bu qız da bəzi məsələlərdə ehtiyatlıdır, haradasa var-dövlətə, sərvətə meyillidir. Elizabetin bacısı ilə Darsi haqqında söhbətində onun bu keyfiyyətləri aşkara çıxır. Aydın olur ki, Elizabeti məftun edən Darsinin malikanəsi onun bu oğlana münasibətinə də təsir göstərir. "It has been coming on so gradually, that I hardly know when it began. But I believe I must date it from my first seeing his beautiful grounds at Pemberley". İlk baxışdan qızın cavabı bir qədər qəribə və gülməli görünsə də, onun xarakterinin bəzi cizgilərini açmaqda əhəmiyyətli rol oynayır (Limareva, 1997: 12).

Nəticə

Son dövrlərə qədər belə hesab olunurdu ki, bir yazıcının üslubunu öyrənmək əsasən ədəbiyyatşünaslığın işidir. Bununla belə, dilin daşıyıcısı olan müəllifin dil vasitələrindən istifadə etməyə münasibəti kommunikasiya vasitələrini qeyri-standart şəkildə işlənməsi, başlıcası isə bir bədii əsərdə müxtəlif adamları, fərqli nitqləri birləşdirmə texnikası və üsulları da tədqiqatçıların diqqətini getdikcə daha çox cəlb etməyə başladı. Yazıçı özünün bədii potensialını reallaşdırmaqla onu yazıçı idiolekti kimi spesifik bir sistemə salır. Bu, həm də yüksək estetik keyfiyyətli söz üslubudur. Belə idiolektlərin inkişafı və qarşılıqlı təsiri, onların tərkibində ümumi və fərdi olanın nisbəti, norma və bu normadan bilərəkdən uzaqlaşma problemləri də ortaya çıxır. Yazıçı üslublarında fərdilik güclüdür. Eyni zamanda bədii əsər müəyyən janrda qələmə alınır və müəyyən dövrün hadisələrini təsvir, yaxud təqdim edir. Nəticədə, janr eyniliyinə görə bir sıra üslubi xüsusiyyətlərin ümumiliyi, dövrün dil, danışmaq tərzinin ümumiliyi və sosial qruplara görə fərqliliyi, nəhayət, mövzunun yaxınlığı, bütün bunlar üslubi tədqiqatlarda spesifikliklə ümumiliyi əlaqələndirir. C.Ostin yaradıcılığı da bir çox parametrləri ilə seçilir, spesifiklik qazanır. Əvvəla, o, qadın yazıçısıdır və romanlarının əsas qəhrəmanları qadınlar, qoyduğu məsələlər qadın həyatı, məişəti ilə feminizmlə sıx bağlılığa malikdir. İkincisi, o, ilk dəfə olaraq əyalət kübar cəmiyyətinin, onun üzvlərinin həyat tərzini, məişətini, normalarını bir mövzu kimi ortaya atmış, müxtəlif romanlarında bu mövzunun fərqli aspektlərini də işıqlandırmaya çalışmışdır. Üçüncüsü, Ceyn Ostin XIX əsr viktorian dövrü İngiltərəsindəki dil mənzərəsini əyalət kübar cəmiyyəti üzvlərinin nitq sistemi kimi ortaya qoymuş, centri dili, centri üslubunu müzakirə və təhlil müstəvisinə çıxara bilmişdir. Dördüncüsü, C. Ostin əyalət kübar cəmiyyətində qadın və kişi dili, qadın-qadın, qadın-kişi ünsiyyət sisteminin incəliklərini, qadınlararası və kişilərarası dialoqların xüsusiyyətlərini, daxili nitqin özəlliklərini açmağa çalışmış və ya bunun üçün ən azı kifayət qədər geniş material yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. <http://www.kkworld.com/tag/ceyn-ostin/>
2. <https://litres.az/book/ceyn-ostin/collins-classics-44917117/>
3. <https://sizinkitab.com/products/t%C9%99hrik-ceyn-ostin>
4. <https://kitabaz.az/book.php?book=9645>
5. <https://alinino.az/product/emma-87f97b>
6. <https://az.baku-art.com/az/ingilis-edebiyatin-n-birinci-xan-m-ceyn-ostin>
7. Austen, J. *Pride and Prejudice*. <https://www.gutenberg.org/files/1342/1342-h/1342-h.htm>
8. Austen, J. *The Complete Novels*.
[https://www.amazon.com/gp/product/B07NCYD4HF/ref=dbs_a_def_rwt_hsch_v
api_tkin_p1_i1](https://www.amazon.com/gp/product/B07NCYD4HF/ref=dbs_a_def_rwt_hsch_v_api_tkin_p1_i1)
9. Limareva, T.F. (1997). Functional-semantic essence of irony (based on English and Russian languages). Author. dis. ...cand. phyl. sciences. Krasnodar, 19 p.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/36/29-32>

Emin İsmayilov
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
magistrant
ismayilovttt@gmail.com

SƏNAYE İNKİŞAFI VƏ İQTİSADİ ARTIM

Xülasə

Sənaye inkişafı iqtisadi artımın sürətləndirilməsində və daha geniş ictimai məqsədlərə nail olunmasında mühüm rol oynayır. İstehsal sektoru məhsuldarlığı artırmaq, texnoloji innovasiyaları stimullaşdırmaq, xidmətlər və nəqliyyat kimi digər sektorlarla güclü iqtisadi əlaqələr yaratmaq qabiliyyətinə görə xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Tarixən sənayeləşmə sənaye inqilabı zamanı Avropa və ABŞ-dən tutmuş 20-ci əsrin ikinci yarısında Şərqi Asiya iqtisadiyyatlarına qədər bir çox regionlarda iqtisadi transformasiyaların əsasını təşkil etmişdir. Bu proses adətən kənd təsərrüfatına əsaslanan iqtisadiyyatlardan daha məhsuldar istehsal fəaliyyətlərinə keçidi nəzərdə tutur ki, bu da öz növbəsində daha yüksək gəlir səviyyəsinə və yoxsulluğun azaldılmasına gətirib çıxarır. Kənd təsərrüfatının üstünlük təşkil etdiyi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənaye inkişafı məhsuldarlığı və iqtisadi göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla.

Bundan əlavə, sənayeləşmə müxtəlif sosial nəticələri, o cümlədən daha yaxşı təhsil və təlim, gənclər arasında işsizliyin azaldılması və sağlamlıq göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasını dəstəkləyir. Sənayeləşmə yolu ilə yaradılan formal sektor iş yerləri çox vaxt daha yaxşı təhlükəsizlik qaydaları və sosial müdafiə ilə təmin edilir ki, bu da ümumi sosial rifaha töhfə verir.

Ətraf mühitin davamlılığı sənaye artımı ilə bağlı problem olaraq qalır, lakin texnologiyada irəliləyişlər daha çox resursdan səmərəli istehsal üçün həllər təklif edir. Dördüncü Sənaye İnqilabı inkişaf etməkdə olan ölkələrə daha təmiz texnologiyalar qəbul etmək və iqtisadi artımı ətraf mühitin deqradasiyasından ayırmaq üçün imkanlar təqdim edir.

Yekun olaraq, iqtisadiyyatların sənaye inkişafının bütün faydalarından istifadə etməsi üçün güclü infrastruktur, bazara çıxış, insan kapitalı və imkan verən tənzimləyici çərçivələr daxil olmaqla, dəstəkləyici mühit vacibdir. Siyasətçilər sənayeləşmənin ətraf mühit və sosial mülahizələrlə iqtisadi tərəqqini balanslaşdıraraq inklüziv və davamlı artımı təşviq etməsini təmin etməlidirlər.

Açar sözlər: iqtisadi artım, sənaye, istehsal, iqtisadiyyat, iqtisadi əlaqələr

Emin İsmayilov
Azerbaijan Architecture and Construction University
master student
ismayilovttt@gmail.com

Industrial development and economic growth

Abstract

Industrial development plays a crucial role in driving economic growth and achieving broader societal goals. The manufacturing sector is particularly significant due to its capacity to increase productivity, stimulate technological innovation, and create strong economic linkages with other sectors such as services and transportation.

Historically, industrialization has been the backbone of economic transformations in many regions, from Europe and the United States during the Industrial Revolution to East Asian economies in the latter half of the 20th century. This process typically involves a shift from agriculture-based economies to more productive manufacturing activities, which in turn leads to

higher income levels and poverty reduction. In developing countries, where agriculture remains dominant, industrial development can significantly enhance productivity and economic performance.

Moreover, industrialization supports various social outcomes, including better education and training, reduced rates of youth unemployment, and improved health indicators. The formal sector jobs created through industrialization often come with better safety regulations and social protections, which contribute to overall societal welfare.

Environmental sustainability remains a challenge associated with industrial growth, but advances in technology offer solutions for more resource-efficient production. The Fourth Industrial Revolution presents opportunities for developing countries to adopt cleaner technologies and decouple economic growth from environmental degradation.

In conclusion, for economies to harness the full benefits of industrial development, a supportive environment including robust infrastructure, market access, human capital, and enabling regulatory frameworks is essential. Policymakers must ensure that industrialization promotes inclusive and sustainable growth, balancing economic advancement with environmental and social considerations.

Keywords: *economic growth, industry, production, economy, economic relations*

Giriş

İqtisadi inkişaf əsas olaraq struktur transformasiyanı əhatə edir, burada məhsuldar resurslar ənənəvi kənd təsərrüfatından müasir kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sahələrinə keçir, sənaye və xidmət sektorları daxilində yenidən bölüşdürülür. Uğurlu iqtisadi artım resursları aşağı məhsuldar sektorlardan yüksək məhsuldarlığa keçirərək bu prosesi sürətləndirir. Davamlı artım yerli istehsalı şaxələndirmək, yeni fəaliyyət növləri yaratmaq, iqtisadi əlaqələri gücləndirmək və texnoloji imkanları inkişaf etdirmək qabiliyyəti ilə bağlıdır. Bu diversifikasiyada sənaye və müasir xidmət sektorları dinamik rol oynayır. Tarixi sübutlar göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sürətli artım istehsal və müasir xidmət sahələrində şaxələnmə ilə bağlıdır, yavaş artım isə aşağı məhsuldarlığa malik xidmətlərin artması ilə əlaqələndirilir (Athukorala, 2006).

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin sənaye siyasəti üç əsas sahəyə yönəlməlidir: innovasiya (Şumpeter mənasında), əlaqələr (Hirschman) və izafi əmək (Lyuis). Innovasiya geniş şəkildə müəyyən edilməlidir ki, yeni iqtisadi fəaliyyətləri və mövcud fəaliyyətləri yerinə yetirmək yollarını əhatə etsin, yalnız texnoloji deyil, həm də yeni marketinq şəbəkələri və təşkilati təcrübələr kimi qeyri-texnoloji yenilikləri vurğulasın. Bu yeniliklər yeni istehsal texnologiyalarından daha vacib ola bilər, çünki texnoloji inkişafın faydaları çox vaxt paylama və təşkilat eyni vaxtda yeniliklərə əsaslanır (Jayasuriya, 1988).

İnkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələr arasında innovasiya nümunələri fərqlidir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr tez-tez qurulmuş texnologiyalar və strategiyaları qəbul edirlər, inkişaf etmiş ölkələr isə texnoloji sərhədi irəlilətməyə və yeni təcrübələr inkişaf etdirməyə diqqət yetirirlər. Sahibkarlar bu yenilikləri idarə edirlər, lakin mənfəət perspektivləri aşağı olarsa, onların risk götürmələri maneə törədə bilər. Yeni bazarlara daxil olmaq kimi qeyri-texnoloji innovasiyalar ilkin inkişaf mərhələlərində əhəmiyyətlidir, lakin onları asanlıqla təqlid edirlər və əqli mülkiyyət hüquqları vasitəsilə qorumaq çətinidir (3).

Texnoloji tərəqqiyə ekzogen kimi baxan neo-klassik baxışdan kənara çıxaraq, texnologiyanın firmalar tərəfindən mənimsənilməsi aktiv, bahalı bir prosesdir. Yeni fəaliyyətlərin inkişafı koordinasiya uğursuzluqları və sektorlar arasında dəyişən giriş xərcləri ilə üzleşir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyəti yüksək texnologiyalı istehsal üçün lazım olan sənaye və texnoloji bazanın olmaması səbəbindən əmtəə və ya əsas istehsalla başlayır. Sənaye siyasətinin əsas problemi yeni iqtisadi fəaliyyətlərdə istehsal və texnoloji imkanların əlaqələndirilmiş inkişafını dəstəkləməkdir (Aykut, Ratha, 2004).

Bir-biri ilə əlaqəli firmaların klasterləri ayrı-ayrı firmalardan kənara sektorlara, bölgələrə və ya bütün ölkələrə yayılan sistemli rəqabət qabiliyyəti üçün dəyərlidir. Əlaqələrin inkişafı həm tələb,

həm də təklif yan təsirlərinə malikdir. Tələbin yan təsirləri makroiqtisadi çarpanlara təsir edir, təklifin yan təsirləri isə miqyas iqtisadiyyatı, nəqliyyat və əməliyyat xərclərinin azaldılması, xüsusi girişlərin təmin edilməsi və biliklərin mübadiləsi kimi müsbət xarici təsirləri əhatə edir. Daxili əlaqələri inkişaf etdirmək qlobal bazarlara inteqrasiyadan daha vacibdir, çünki artıma təsir müxtəlifdir. Ölkələr XBI-dən ən çox yerli firma və qurumlar R&D və işçi qüvvəsinin təlimi vasitəsilə texnoloji imkanlar yaratdıqda və xarici filiallarla əlaqələr yaratdıqda faydalanırlar. Müvəffəqiyyətli ixrac strategiyaları ixrac sektorlarının digər daxili iqtisadi fəaliyyətlərlə, xüsusən məşğulluq yaratmaqla nə dərəcədə yaxşı inteqrasiya etməsindən asılıdır (Bonaglia, Goldstein, Mathews, 2006).

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə işçi qüvvəsinin əhəmiyyətli bir hissəsi aşağı məhsuldarlıqlı fəaliyyətlərdə kifayət qədər işləmir. Lyuisin fikrincə, bu izafi əmək müasir sektorda daha məhsuldar məşğulluq üçün hazırdır. Artan əməyin mənimsənilməsi və ya bunun edilməməsi çox vaxt inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ümumi məhsuldarlığın artması üçün texnoloji dəyişikliklərdən daha kritik amildir. Qloballaşma izafi işçi qüvvəsinin udulmasına məhdud təsir göstərmişdir və bəzi regionlarda ticarətin liberallaşdırılması və daxili iqtisadi islahatlara baxmayaraq, aşağı məhsuldarlıq sektorlarında qeyri-rəsmi məşğulluq artmışdır. Beləliklə, sənaye siyasəti iqtisadiyyatda izafi işçi qüvvəsini azaltmağa yönəlməlidir (6).

Sənaye siyasətinin formalaşmasında izafi əməyin nəzərə alınması tam məşğulluğu nəzərdə tutan neo-klassik paradıqmadan irəli gələn yanaşmalardan fərqli yanaşmalara səbəb ola bilər. Buna görə də sənaye siyasəti və struktur islahatları nəticəsində istehsal sektorlarının yenidən qurulması onların izafi işçi qüvvəsinə potensial təsirləri əsasında qiymətləndirilməlidir. Bu kontekstdə əlaqələr çox vacibdir, belə ki, sənaye fəaliyyətlərini dəstəkləyən inkişaf edən xidmət sektorunda və ya dəyişən istehlakçı tələblərinə cavab vermək üçün kənd təsərrüfatında, ərzaq məhsulları və digər məhsulların istehsalında bir çox yeni iş yerləri yaransa belə, iş yerlərinin yaradılmasına ümumi təsir çox vacibdir (Busjeet, 1980).

Bundan əlavə, sənaye siyasəti ilə artım arasındakı əlaqəni araşdırarkən iki amil nəzərə alınmalıdır. Birincisi, daxili amillər daxili siyasətin yeganə müəyyənediciləri deyil; regional və qlobal iqtisadi mühit də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi artımla bağlı geniş ədəbiyyatda bu aspekt tez-tez nəzərdən qaçırılır. Məsələn, 1950-1973-cü illərdəki "qızıl dövr"də əksər inkişaf etməkdə olan regionlar sürətlə inkişaf etmişdir. Bunun əksinə olaraq, iyirminci əsrin son iki onilliyi bir çox "artım çöküşləri" ilə qarşılaşdı, yalnız bir neçə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyat yüksək artım templərini qoruyub saxladı. Beynəlxalq bərabərsizliyin artması daha az üstünlüklü ölkələrin böyümə perspektivlərini azaldır, çünki bazarlar bərabərsizliyi daha da gücləndirə bilər, uğurlu ölkələr daha çox resurs toplayır və onlara doğru yönəlir, beynəlxalq maliyyə və əmtəə bazarı şoklarına daha həssas olanları geridə qoyur (Cantwell, Piscitello, 1999).

İkincisi, inkişaf yoldan asılıdır, yəni uzunmüddətli artım perspektivləri iqtisadiyyatın trayektoriyasından asılıdır. Dinamik öyrənmə iqtisadiyyatları iqtisadi inkişaf üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir və bu, iqtisadi agentlər üçün mövcud imkanların əsasən onların istehsal təcrübələri ilə müəyyən edildiyini göstərir. Təcrübə itkisi 1980-ci illərdə Latın Amerikasının böyük makroiqtisadi sarsıntılarla üzləşdiyi halda, Asiyanın baş vermədiyi zaman göründüyü kimi, artıma ümumi mənfi təsirlər göstərə bilər. Lakin bu, inkişafın tarix və ya coğrafiya tərəfindən əvvəlcədən təyin olunduğu anlamına gəlmir. Bir neçə ölkə davamlı yüksək artıma nail olmaq üçün uzunmüddətli durğunluqdan və ya dəyişkənlikdən xilas oldu. Bu təcrübələr sahibkarlıq və innovasiyaları mükafatlandıran mühitin yaradılmasında, koordinasiya uğursuzluqlarının və davamlı sənaye inkişafına mane ola biləcək informasiya xarici təsirlərinin aradan qaldırılmasında hökumət siyasətinin əhəmiyyətini vurğulayır (9; Cross, Xin, Tan, 2004).

Nəticə

Nəticə etibarilə sənaye inkişafı xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artımın təşviqində mühüm rol oynayır. Struktur transformasiya prosesi resursların ənənəvi kənd təsərrüfatından müasir kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sahələrinə keçirilməsi, iqtisadi artımın

sürətləndirilməsi üçün əsasdır. İstehsal strukturunun şaxələndirilməsi, innovasiyalar və iqtisadi əlaqələrin yaradılması bu transformasiyanın vacib komponentləridir.

Sənaye və müasir xidmət sahələrinin iqtisadiyyatın diversifikasiyasına dinamik töhfələrini qiymətləndirmək olmaz. Tarixi sübutlar göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sürətli artım istehsal və müasir xidmət sahələrinin şaxələndirilməsi ilə sıx bağlıdır, yavaş artım isə çox vaxt aşağı məhsuldarlığa malik xidmətlərin yayılması ilə əlaqələndirilir.

Effektiv sənaye siyasətləri inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki unikal çağırışları və imkanları nəzərə almalıdır. Bura marketinq, lojistika və təşkilati təcrübələrdə təkmilləşdirmələr kimi texnoloji irəliləyişlərdən kənar innovasiyaların əhəmiyyətinin dərk edilməsi daxildir. İqtisadiyyat daxilində klasterlərin və əlaqələrin inkişafının dəstəklənməsi sistemli rəqabət qabiliyyətini yüksəldə bilər, daha davamlı və inklüziv artıma gətirib çıxara bilər.

Bundan əlavə, izafi əməyin həlli çox vacibdir. İş yerləri yaradan və izafi işçi qüvvəsini mənimsəyən siyasətlər ümumi məhsuldarlığı və iqtisadi artımı əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Qloballaşmanın təsiri, regional və global iqtisadi mühit də sənaye inkişafının nəticələrinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Nəhayət, inkişafın yoldan asılı təbiəti mövcud istehsal təcrübələri və öyrənmə iqtisadiyyatları üzərində qurulmasının vacibliyini vurğulayır. Hökumət siyasətləri koordinasiya uğursuzluqlarını və informasiya xarici təsirlərini aradan qaldırarkən sahibkarlıq və innovasiyalar üçün əlverişli mühit yaratmalıdır.

Bütövlükdə sənaye inkişafı düşünülmüş və inklüziv siyasətləri rəhbər tutduqda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhəmiyyətli və davamlı iqtisadi artımı təmin etmək, yoxsulluğu azaltmaq və həyat standartlarını yaxşılaşdırmaq potensialına malikdir.

Ədəbiyyat

1. Athukorala, P. (2006). *Multinational Enterprises in Asian Development*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
2. Jayasuriya, S.K. (1988). *Parentage and Factor Proportions: A Comparative Study of Third-World Multinationals in Sri Lanka*.
3. *Manufacturing*. Oxford Bulletin of Economics and Statistics.
4. Aykut, D., Ratha, D. (2004). *South-South FDI flows: how big are they?*
5. Bonaglia, F., Goldstein, A., and Mathews, J. (2006). *Accelerated*.
6. *Internationalisation by Emerging Multinationals: The Case of the White Goods Sector*, mimeo, OECD Development Centre.
7. Busjeet, V. (1980). *Foreign Investors from Less-Developed Countries: A Strategic*.
8. Cantwell, J., and Piscitello, L. (1999). *The Emergence of Corporate International*.
9. *Networks for the Accumulation of Dispersed Technological Capabilities*.
10. Cross, A., Xin, L., Tan, H. (2004). *China and the 'round-tripping' phenome*.

Göndərilib: 23.04.2024

Qəbul edilib: 05.06.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/36/33-37>

Rafiq Hasanov
Baku Slavic University
master student
hasanvrafiq@gmail.com

GLOBAL WARMING AS A CHALLENGE TO UN COUNTRIES

Abstract

This article briefly discusses what global warming is, the actions of the United Nations against global warming, the major countries that contribute significantly to this threat, and how climate change affects these countries. The article begins with a brief summary of what global warming is. It then discusses how UN member countries have negatively contributed to the threat of global warming. The article concludes that the impact of global warming has recently increased. But to prevent this, the countries of the world should cooperate closely. People-centric cities, green economy, etc. may be the solutions.

Keywords: *global warming, climate change, CO₂ emissions, GHG, The United States (The US)*

Rafiq Həsənov
Bakı Slavyan Universiteti
magistrant
hasanvrafiq@gmail.com

Qlobal istiləşmə BMT ölkələrinə bir çağırış kimi

Xülasə

Bu məqalədə qlobal istiləşmənin qısaca mahiyyəti, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qlobal istiləşməyə qarşı fəaliyyəti, bu təhdidə öz dırnaqarası töhfəsini verən başlıca ölkələr və iqlim dəyişikliyinə bu ölkələrə necə fəsadlar törətməsi haqqında məsələlər müzakirə edilir. Məqalənin başlanğıcında qlobal istiləşmənin mahiyyəti barədə qısa bir xülasə verilir. Sonra BMT-yə üzv olan ölkələrin qlobal istiləşmə təhdidində necə neqativ töhfə verdikləri müzakirə edilir. Məqalədə son zamanlar qlobal istiləşmənin təsirinin artdığı qənaətinə gəlinir. Amma bunun qarşısını almaq üçün dünya dövlətləri sıx əməkdaşlıq etməlidirlər. İnsanyönlü şəhərlər, yaşıl iqtisadiyyat və s. həll yolları ola bilər.

Açar sözlər: *qlobal istiləşmə, iqlim dəyişikliyi, CO₂ emissiyaları, istixana qazı emissiyaları, Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ)*

Introduction

Before examining and analyzing the actions of UN countries regarding global warming, we must first understand what global warming is. The global annual temperature has risen by slightly more than 1 degree Celsius since the Industrial Revolution. Scientists generally have argued that man-made climate change caused by greenhouse gas emissions began in the late 1800s. Between 1880, the year in which correct recordkeeping began, and 1980, it climbed by 0.07 degrees Celsius every ten decades on average. Nevertheless, the rate of warming has almost doubled since 1981, with the estimated global temperature increases by 0.18 degrees Celsius per decade over the last 40 years. The planet has never before been hotter. Nine of the 10 warmest years since 1880 have occurred since 2005 and the 5 warmest years on record have all occurred since 2015 (1).

Global Warming As a Threat to the World

Global warming deniers have claimed that rising temperatures worldwide have "paused" or "slowed," but multiple studies, including one published in the scientific journal Environmental Research Letters in 2018, have refuted this claim. Global warming is already causing harm to

people all over the world. Climatologists have already indicated that we need to limit global warming to just 1.5 degrees Celsius by 2040 if we want to prevent a future in which daily lives from around the world are highlighted by the worst and most catastrophic impacts of global warming: extreme droughts, forest fires, river flooding, tropical storms, and other tragedies. These consequences are experienced by everyone in some way, but they are felt most sharply by the poor, the economically disadvantaged, and people of color, to whom global warming is frequently a major driver of poverty, dislocation, hunger, and political chaos.

In 1992, its “Earth Summit” produced the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) as a first step in addressing the climate change problem (2). It now has nearly universal membership. The parties to the Convention are the 197 nations that already have approved it. The Convention's utmost objective is to safeguard against "dangerous" interactions between humans and the climate system. Global warming represents a major challenging issue for countries around the world, and the United Nations (UN) is playing a critical role in tackling it. Increasing temperatures, melting icecaps and rising sea levels elevated frequency and intensity of natural catastrophes, and alterations in the distribution of biodiversity and ecosystems are all consequences of global warming. These consequences have the possibility of destabilizing societies, economies, and the natural environment, making it a crucial challenge for the United Nations and its member nations.

The primary international convention that aims to combat global warming is the UN Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) that had been established in 1992. Countries have pledged to limit emissions of greenhouse gases and take steps to reduce the effects of global warming under the UNFCCC. The UNFCCC also serves as a forum for international collaboration on global warming, allowing countries to exchange information, work cooperatively, and collaborate to look for solutions to this growing threat. In the second section of this chapter, I will provide broad information about the UNFCCC and other responsible bodies of the UN on global warming.

In attempting to address global warming, UN states face significant challenges, such as limited financial and technological resources, varying degrees of development and political principles, and competing for strategic interests (Hofert, 2002: 981). To overcome these problems and find the most effective solutions to address global warming, the UN and its member countries must collaborate. To address climate change, adapt to the effects of global warming and provide key communities and economies, sustained political will, investment in low-carbon technologies, and international cooperation will be required. To summarize, global warming is a critical challenge for the United Nations and its member nations, possibly requiring long-term global collaboration and actions to reduce emissions, ameliorate the effects of global warming, and build a much more sustainable society for all.

In the contemporary period almost every country “contributes” to global warming. Nevertheless, it is possible to highlight several countries which “contribute” to global warming more than other member countries of the United Nations.

In recent times, China has taken the forefront in global warming pollution, accounting for approximately 27 % of total CO₂ emissions. The United States is placed second. Despite having only 4 % of the planet's population, they generate a startling 13 % of all CO₂ emissions worldwide – nearly as much as the European Union and India (third and fourth place, respectively). And, by far, America remains the leader in accumulated emission levels over the last 150 years. As a major contributor to global warming, the United States owes it to the world to assist its transition to a greener, safer, and more fair and equal future. Their obligation as a superpower country is important to other countries, and it should be important for them as well.

The United States has surpassed Saudi Arabia as the world's major producer of both oil and natural gas. This tendency has resulted in numerous economic advantages, including the creation of jobs, improved trade balance, and competitiveness for such industries. However, the biggest factor of global warming is greenhouse gas (GHG) emissions from fossil fuels (U.S. GHG Inventory,

1990-2019). The world must move away from using fossil fuels, at least those that don't capture and store carbon.

Many Democratic presidential contenders such as Bernie Sanders, Elizabeth Warren and etc. have proposed limiting US exploitation of fossil fuels to combat global warming, such as removing oil and gas production on public lands or prohibiting hydraulic fracturing, a key technology in the US production rise. Such policies appear to make sense at first look, considering that the United States contributes significantly to the issue through domestic oil and gas extraction. Trying to eliminate that production appears to be a good way to reduce emission levels.

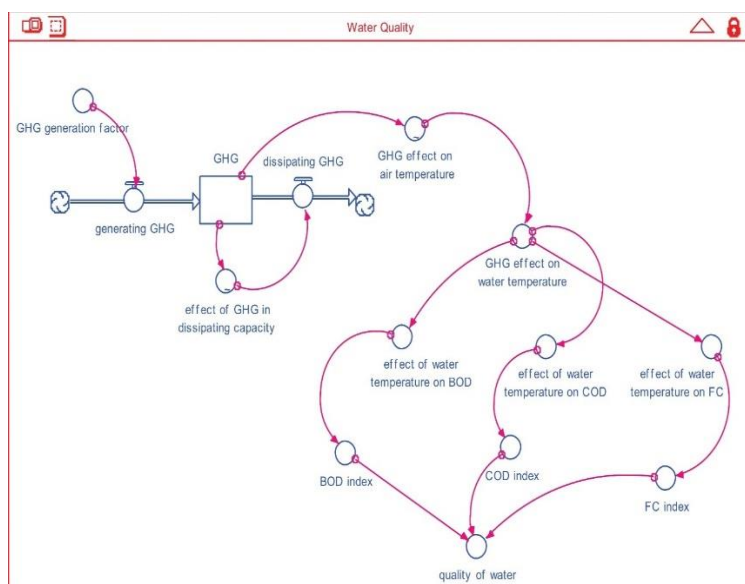
However, reducing domestic production of oil and gas without an equally aspirational focus on demand will increase rather than decrease US consumption. Without a comparable decrease in GHG emissions, the United States may lose the economic benefits of its oil and gas industry. Depending on how replacement fuels are produced and the emissions generated in transferring them to the United States, such a consequence could probably boost global emissions. We must keep in mind that climate change is a global issue and that the only metric that matters is global GHG emissions.

Any "solution" that decreases US emission levels while increasing global emissions is ineffective. While fossil fuel producers are a politically convenient opponent, the difficult work of actually reducing greenhouse gas emissions necessarily requires concentrating on well almost every part of the economy.

The environmental and societal consequences of global warming will be very challenging for the US. For instance:

Water Supplies:

Storm location and timing changes will influence the frequency and amounts of precipitation and groundwater, and warmer conditions will convert snow to rain (NAST, 2001: 612). This will be especially true in the western United States, where there is likely to be less snow and much more rain in winter, as well as faster and earlier melting of the ice cover. Water precipitation is predicted to decrease by 5–20 percent. These alterations are likely to necessitate minimizing reservoir levels in the winter and spring to ensure a greater flood safety factor, despite the risk of decreasing water accessibility in summer when demand is expected to rise.

Air Quality:

Warmer temps tend to quicken the creation of atmospheric pollution (U.S. Department of State, 2002: 263). Rising temperatures and air humidity are likely to significantly raise the urban heat wave, contributing to factors that cause breathing problems. Meeting future standards for air quality will almost certainly involve further reductions in harmful gases. Summertime drought in some

areas may exacerbate the possibility of fire, resulting in increased amounts of smoke, whereas dust may become a greater challenge in others.

Passenger cars are the biggest source of transportation-related greenhouse gas emissions in the United States. The growing popularity of athletic vehicles (SUVs) and small trucks has contributed to a rise in transportation-related emissions. The average fuel usage of vehicles in the United States has also remained fairly low, resulting in increased car emissions.

Aside from direct emissions produced by vehicles, the manufacture and disposal of vehicles both contribute to global warming. Vehicle production generally requires the use of energy and raw materials, both of which contribute to greenhouse gas emissions. Vehicle disposal is also difficult because it contains a variety of dangerous chemicals that, if not safely removed, can release harmful chemicals into the atmosphere. The United States government has taken a variety of steps to decrease the impact of vehicles on global warming. One of the most important policies that aim to reduce car emissions is the Corporate Average Fuel Economy (CAFE) standards (NHTSA, 2021). The CAFE standards ensure vehicle manufacturers comply with minimum fuel economy standards, lowering the number of resources consumed and the emissions produced by vehicles.

The United States has taken some measures to overcome global warming and mitigate its effects. The United States government, businesses, and people are all working to reduce emissions, adapt to the consequences of global warming, and encourage sustainable development.

To reduce carbon emissions and promote environmentally friendly development, the US public and private sectors have invested in renewable energy sources such as wind, solar, and geothermal. The United States is among the world's leading producers of solar and wind and has set a goal of achieving carbon-free power by 2035. From my point of view, the wide spreading of a green economy and heavy investment and usage of clean energy will significantly contribute to the reduction of global warming in the world.

China, such as the rest of the world, will progressively struggle with the impacts of global warming, such as rising sea levels, severe storms, and more severe heat waves, over the coming decades. Based on a 2020 report from China's National Climate Center, the average temperature and water levels in China have increased more quickly than the global average (Chen, Cui, Xu, Ge, 2021). If world average temperatures keep rising some of China's coastal regions, such as Shanghai, may be covered in water. Extreme weather conditions including heavy rain will become more common in China. Natural catastrophes take the lives of Chinese people each year and severely damage millions of acres of crops. China's icecaps will continue to melt at an alarming level as temperature increases, potentially leading to much more catastrophic flooding. Intense temperatures and periods of drought may become more common as well.

Conclusion

The climate change issue gains essential amount of attention by the global community step by step. It is obvious that, international organizations play leading role to unite the concerned sides, and find a solution way of the bane of century.

In summary, the threat posed by global warming to environments, economic growth, and human well-being has made it one of the most urgent issues of our time. We have looked at how international organizations — more especially, the United Nations — plays a part in solving this intricate issue throughout this dissertation.

The research's conclusions emphasize how crucial multilateral collaboration and group effort are to combating global warming. In order to address climate change, the UN has made major contributions to goal-setting, resource mobilization, and awareness-raising. This organization has shown a commitment to addressing the climate catastrophe head-on by putting progressive climate policies and projects into action.

In conclusion, global warming is an urgent problem that requires international cooperation. The UN plays a central role in facilitating this cooperation through agreements such as the UNFCCC. Although many countries contribute to greenhouse gas emissions, the United States and China are

the main culprits. Both countries must significantly reduce their dependence on fossil fuels and invest in renewable energy sources. Otherwise, due to the ongoing increase of CNG and that type of poisonous gases, the world will be non-livable place for all live-beings, like humans, animals, plants, and etc. in the near future. The article concludes on a hopeful note, suggesting that widespread adoption of the green economy and significant investment in clean energy could significantly reduce global warming.

References

1. <https://www.nrdc.org/stories/global-warming-101#warming>
2. <https://www.un.org/en/globalissues/climatechange#:~:text=In%201992%2C%20its%20%E2%80%9C%20Earth%20Summit, it%20has%20near-universal%20membership>
3. Hofert, M. et al. (2002). Advanced technology paths to global climate stability: Energy for a greenhouse planet. *Science*, 298, p. 981.
4. U.S. GHG Inventory. (1990-2019).
5. NAST. (2001). *Climate Change Impacts on the United States: The Potential Consequences of Climate Variability and Change*. Foundation Report, U.S. Global Change Research Program. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press, 612 p.
6. U.S. Department of State (DOS). (2002). *U.S. Climate Action Report – 2002*. U.S. Washington DC: Government Printing Office, 263 p.
7. NHTSA, “Corporate Average Fuel Economy (CAFE) Preemption: Proposed Rule”. (May 12, 2021). 86 Federal Register 25980.
8. Chen, J., Cui, H., Xu, Y., Ge, Q. (2021). Long-term temperature and sea-level rise stabilization before and beyond 2100: Estimating the additional climate mitigation contribution from China’s recent 2060 carbon neutrality pledge. *Environ. Res. Lett.* 16, 074032.

Received: 09.04.2024

Accepted: 13.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/36/38-41>

Ali Eynəliyev
Ministry of Science and Education
eyneliyevalii@gmail.com

THE INTERNATIONALIZATION OF THE HIGHER EDUCATION POLICY IN AZERBAIJAN: SCHOLARSHIP PROGRAMS AND RANKINGS

Abstract

This article examines the internationalization of higher education in Azerbaijan – with a particular focus on scholarship programs and university rankings. It explores how Azerbaijan's educational policies aim to enhance global competitiveness and attract international students. The study highlights key scholarship programs initiated by the state and private institutions, emphasizing their role in fostering academic mobility and cross-cultural exchange. Additionally, the article analyzes the impact of these programs on the rankings of Azerbaijani universities in global higher education indices. Through a comprehensive review of current policies, statistical data, and case studies, the article identifies both achievements and challenges in Azerbaijan's journey towards educational internationalization. The findings suggest that while significant progress has been made in increasing the visibility and attractiveness of Azerbaijani higher education institutions, further efforts are required to address systemic issues and enhance the quality and accessibility of education. This analysis provides valuable insights for policymakers, educators, and researchers interested in the dynamics of educational internationalization and its implications for Azerbaijan's academic landscape.

Keywords: *higher education, education policy, internationalization, scholarship programs, rankings*

Əli Eynəliyev
Elm və Təhsil Nazirliyi
eyneliyevalii@gmail.com

Azərbaycanda ali təhsil siyasətinin beynəlmilləşməsi: təqaüd proqramları və reytinglər

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan ali təhsilin beynəlmilləşməsi – təqaüd proqramlarına və universitetlərin reytinglərinə xüsusi diqqət yetirilir. Məqalə Azərbaycanın təhsil siyasətinin qlobal rəqabət qabiliyyətini artırmaq və beynəlxalq tələbələri cəlb etmək məqsədi daşdığını araşdırır. Tədqiqat dövlət və özəl qurumlar tərəfindən həyata keçirilən əsas təqaüd proqramlarını vurğulayaraq, onların akademik mobilliyin və mədəniyyətlərə münasib mübadilənin təşviqində rolunu vurğulayır. Bundan əlavə, məqalədə bu proqramların Azərbaycan universitetlərinin qlobal ali təhsil indekslərindəki reytinglərinə təsiri təhlil edilir. Məqalə mövcud siyasətlərin, statistik məlumatların və nümunə araşdırmaların hərtərəfli təhlili vasitəsilə Azərbaycanın təhsilin beynəlmilləşməsi yolunda həm nailiyyətləri, həm də çətinliklərini müəyyən edir. Nəticələr onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinin görmə qabiliyyətinin və cəlbediciliyinin artırılmasında əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə olunsa da, sistemli problemlərin həlli, təhsilin keyfiyyətinin və əlçatanlığının artırılması üçün əlavə səylər tələb olunur. Bu təhlil təhsilin beynəlmilləşməsinin dinamikası və onun Azərbaycanın akademik mənzərəsi üçün təsirləri ilə maraqlanan siyasətçilər, pedaqoqlar və tədqiqatçılar üçün dəyərli fikirlər təqdim edir.

Açar sözlər: *ali təhsil, təhsil siyasəti, beynəlmilləşmə, təqaüd proqramları, reytinglər*

Introduction

The history of Azerbaijan's higher education system dates to the early 20th century and is characterized by complexity and richness. A major milestone in the advancement of higher education in Azerbaijan was the establishment of Baku State University in 1919 (1). During the Soviet era, there was a rapid expansion and transformation of education, particularly in the technical and professional fields, resulting in the creation of specialized institutions across the country.

The following are the higher education institutions established in Azerbaijan after Baku State University:

- Azerbaijan State Oil and Industry University – on November 16, 1920, the Azerbaijan Revolutionary Committee announced the decree "On the establishment of a Polytechnic Institute in Baku" at the base of the polytechnic, which is a technical school. Not long after, on December 12, 1920, the People's Education Commissariat issued a decree on the opening of the institute (2);

- Baku Music Academy – started operating under the name of Azerbaijan State Conservatory in October 1920 (3);

- Azerbaijan State Pedagogical University – was founded on the basis of the decree dated August 26, 1921, with 6 students to train highly educated teachers (4);

- Azerbaijan State University of Culture and Arts – took its foundation from the Baku Theater School established in 1923 by the decision of the Azerbaijan Education Commissariat (5).

Various pivotal moments have shaped the history of Azerbaijan's higher education system. The establishment of the Azerbaijan National Academy of Sciences in 1945 played a crucial role in promoting scientific exploration and innovation (6). Following independence in 1991, Azerbaijan embarked on a journey of educational reform, aiming to align its system with global standards and promote quality education. One significant reform implemented was the adoption of the Bologna Process, which aimed to standardize higher education systems and increase student and academic staff mobility across Europe.

In 2009, the country introduced a groundbreaking Law on Education, which aimed to modernize and enhance the quality of higher education. This law introduced innovative standards for curriculum design, pedagogical methods, and evaluation practices, with a strong emphasis on fostering critical thinking, problem-solving capabilities, and creativity. The remnants of the Soviet era still influence Azerbaijan's higher education landscape. The emphasis on technical and vocational training during that time has had a lasting impact on the structure and priorities of educational institutions in the country. Russian language, widely used during the Soviet era, continues to hold significant influence in academia, with many universities offering programs and courses in Russian.

Additionally, Russian culture finds its place within Azerbaijan's higher education system. Overall, Azerbaijan's system of higher education has experienced significant transformations throughout its history. From its origins in the early 20th century to the present-day reforms, the country has continuously strived to meet global standards and provide quality education to its citizens. While the echoes of the Soviet era are still evident, Azerbaijan continues to adapt and evolve to meet the challenges of the modern world.

Adapting to the challenges of the modern world, applying new approaches, abandoning long-standing traditions and setting sail for new systems is a difficult and painful process not only in the field of education, but in all fields.

Internationalization in education is one of the main directions for development facing all higher education institutions today. Of course, in addition to higher education institutions, the attention paid to this field by the state is very important. The "State Program" financed by the Government of Azerbaijan is one of the biggest steps taken in this field (7).

The main goal of the "State Program on Education of Azerbaijani Youth Abroad" is to promote the education of young people in prestigious foreign educational institutions in the required specialties in priority areas in order to ensure the formation and sustainable development of a competitive economic system.

The "State Program on Increasing the International Competitiveness of the Higher Education System in the Republic of Azerbaijan for 2019-2023" was created for a different purpose than before. Thus, the creation of dual diploma programs with prestigious universities of the world, as well as the promotion of doctoral education abroad were the main priority directions.

"State Program on Increasing the International Competitiveness of the Higher Education System in the Republic of Azerbaijan for 2019-2023" supports the education of up to 2,000 Azerbaijani students in prestigious higher education institutions.

In addition, the Inter-Governmental Scholarship Program is one of the most important projects implemented for the expansion of study abroad opportunities for young people. Thus, Azerbaijani youth have the chance to study with a scholarship in countries such as China, Latvia, Hungary, Kazakhstan, Romania, Russia, and Tajikistan, according to the places allocated or mutually assigned. The scope of the scholarship program is expanded every year. From this year, it will be possible to study with a scholarship in the Islamic Republic of Pakistan. Intergovernmental Scholarship Programs are implemented by the State Agency for Science and Higher Education (8).

On the other side to the educational experience of Azerbaijani citizens abroad, the involvement of foreign students is one of the most important issues in the direction of internationalization. There is also a plan for increasing the number of foreign students, teachers, and researchers.

The director of the State Agency for Science and Higher Education Ms. Ulkar Sattarova stated that the number of foreign students has already reached 10,000 in the form of "International Education Opportunities in Azerbaijan" held on December 26, 2023. Looking at the statistics, it can be seen that this is a record indicator for Azerbaijan. However, to attract the number of foreign students, it is important to solve a number of problems and introduce innovations.

The presentation of the Heydar Aliyev international scholarship grant for foreign citizens was also held at this event. Starting from the 2024-2025 academic year, a total of 500 foreign citizens will have the chance to benefit from this scholarship for a period of 5 years (9).

One of the main problems of higher education institutions operating in Azerbaijan today is the dormitory. If we look at all the scholarship programs funded by the government, we see that each of them provides students with accommodation. However, we cannot create the same conditions for students who will come to our country.

In foreign experience, it is possible to see that the university campus is located in a large area, and all the necessary buildings for students are located inside the campus. However, it is impossible to expect the same guarantee from higher education institutions operating in a dense area of Baku.

The lack of internal scholarship programs of universities also affects the small number of foreign students, and therefore the number of researchers and academic staff. Let's look at the information provided on the website of the "Study in Azerbaijan" portal. We can see that only Khazar University, ADA University and Western Caspian University offer such scholarship programs (10).

Another thing to talk about is rankings. There are dozens of rating agencies around the world. They publish university rankings in various categories. The most famous rankings agencies in Azerbaijan are "QS Quacquarelli Symonds" and "Times Higher Education" international rankings agencies. The methodology employed in these international rankings significantly influences the positioning of Azerbaijani universities. Variables such as research output, international cooperation, reputation, and student satisfaction may be considered. It's paramount for Azerbaijani institutions to grasp the criteria and indicators used in these rankings to strategically boost their performance.

The representation of Azerbaijani higher education institutions in the lists of "QS Quacquarelli Symonds" rankings agency is as follows (11):

- QS World University Rankings (WUR) 2024 – 3 HEIs,
- QS Sustainability 2023 – 2 HEIs,
- QS Region (Europe) – 8 HEIs,
- QS Subject – 1 HEI.

The representation of Azerbaijani higher education institutions in the lists of "Times Higher Education" rankings agency is as follows (12):

- THE World University Rankings (WUR) 2024 – 1 HEI,
- THE Impact – 7 HEIs,
- THE Subject – 1 HEI.

Among the universities of Azerbaijan, Baku State University is the only university that participates in the all mentioned rankings tables.

Conclusion

Our analysis spotlighted the Azerbaijani government's dedication to education, evident in their scholarship schemes and academic programs geared towards increasing local students' accessibility to international education. Our critical assessment extended to the standing of Azerbaijani universities on the international academic stage, juxtaposing them against global benchmarks and dissecting the methodologies employed for these rankings. However, even as we acknowledged the strides taken, we identified several areas that call for enhancement. Key concerns like quality assurance, accreditation, funding, resource allocation, and the obstructions to student mobility and cultural exchange must be addressed to further elevate the Azerbaijani higher education system's standing.

References

1. Baku State University. History.
Retrieved from: http://bsu.edu.az/en/content/about_baku_state_university
2. Azerbaijan State Oil and Industry University. History.
Retrieved from: <http://asoiu.edu.az/history>
3. Baku Music Academy. History.
Retrieved from: <https://www.musicacademy.edu.az/az/tarikh/tarikhin-yolu.html>
4. Azerbaijan State Pedagogical University. About us.
Retrieved from: <https://adpu.edu.az/index.php/en/university/about-us>
5. Azerbaijan State University of Culture and Arts. About ASUCA.
Retrieved from: <https://www.admiu.edu.az/enen.php?go=about>
6. Azerbaijan National Academy of Sciences. About ANAS.
Retrieved from: <https://science.gov.az/en/pages/istoriya-osnovaniya>
7. Educational Landscape in Azerbaijan. Retrieved from: <https://edu.gov.az/az/higher-education>
8. Intergovernmental scholarship programs. Retrieved from: <https://htp.edu.az/az/content/3>
9. Heydar Aliyev International Education Grant.
Retrieved from: <https://studyinazerbaijan.edu.az/web/international-education-grant-named-after-heydar-aliyev>
10. Study in Azerbaijan. Study options. Financial Supports. Local scholarships and grants.
Retrieved from: <https://studyinazerbaijan.edu.az/web/local-scholarship-and-grants>
11. QS World University Rankings 2024. Azerbaijan.
Retrieved from: <https://www.topuniversities.com/world-university-rankings?countries=az>
12. Times Higher Education, Impact Rankings. Azerbaijan. Retrieved from:
https://www.timeshighereducation.com/impactrankings#!/length/25/locations/AZE/sort_by/rank/sort_order/asc

Received: 11.04.2024

Accepted: 31.05.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/36/42-46>

Jamal Zeynalli
Baku, Azerbaijan
zeynalli223@gmail.com

ANALYSIS OF THE TYPES OF DILUTION UNDER EUROPEAN LAW

Abstract

This article focuses on examining the concept of dilution within the framework of European Union (EU) law. The EU's trademark law regulations are established to protect trademarks and prevent unfair competition. In this context, dilution actions encompass elements that can harm a trademark's distinctiveness or reputation and are associated with the unauthorized use of a trademark that provides unfair advantage. The EU legislation contains specific provisions to ensure protection against dilution actions to safeguard the reputation and distinctiveness of trademarks.

This paper explores the concept of dilution, emphasizing the decisions of the Court of Justice of the European Union (CJEU) and relevant provisions of the EU Trademark Regulation. Particularly, it delves into various types of dilution such as blurring, free-riding, and tarnishment. It also discusses the factors to consider in determining the impact of dilution and highlights the significance of court rulings in this regard.

Keywords: *trademark dilution, unfair competition, blurring, free-riding, tarnishment*

Camal Zeynalli
Bakı, Azərbaycan
zeynalli223@gmail.com

Avropa hüququ əsasında “durulaşdırma” (dilution) növlərinin təhlili

Xülasə

Bu məqalə Avropa İttifaqı (Aİ) hüququ çərçivəsində durulaşdırma anlayışının araşdırılmasına yönəlmişdir. Aİ-nin əmtəə nişanı qanunvericiliyi əmtəə nişanlarını qorumaq və haqsız rəqabətin qarşısını almaq üçün təsis edilmişdir. Bu kontekstdə, durulaşdırma hərəkətləri bir əmtəə nişanının ayırdediciliyinə və ya reputasiyasına zərər vura bilən və icazəsiz əmtəə nişanı istifadəsi ilə əlaqəli olan elementləri əhatə edir ki, bu da haqsız üstünlük təmin edir. Aİ qanunvericiliyi əmtəə nişanlarının reputasiyasını və ayırdediciliyini qorumaq üçün durulaşdırma hərəkətlərinə qarşı xüsusi müdafiə tədbirlərini nəzərdə tutur.

Məqalədə Avropa Ədalət Məhkəməsinin (AƏM) qərarlarını və “Aİ Əmtəə Nişanları Qaydaları”nı vurğulayaraq durulaşdırma anlayışı araşdırılır. Xüsusilə bulanma, fürsətçilik və ləkələmə kimi müxtəlif durulaşdırma növlərinə diqqət yetirilir. Həmçinin durulaşdırmanın təsirini müəyyən etmək üçün nəzərə alınması lazım olan amillər müzakirə edilir və bu mövzuda məhkəmə qərarlarının əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: *əmtəə nişanı durulaşdırılması, haqsız rəqabət, bulanma, fürsətçilik, ləkələmə*

Introduction

Directive No. 89/104/EEC (1) aims to harmonize the laws of the European Union Member States concerning trademarks. This Directive seeks to facilitate the free movement of goods and services within the European Union and to harmonize the differences in the laws of the Member States concerning trademarks that could distort competition. There is no direct concept for dilution actions in EU legislation. However, dilutive actions can be compared with the unauthorized use of a trademark that harms its distinctiveness or reputation and provides an unfair advantage. Protection against harm is important because it aims to prevent the diminution of a business's brand identity and misleading associations (Burrell, Handler, 2016: 86). If there is a possibility that the use of a

trademark will harm the functions of a well-known mark or provide an unfair advantage by exploiting the reputation of the mark, it constitutes an infringement of the exclusive rights of the trademark owner. According to the Court of Justice of the European Union, the formation of harm and unfair advantage can be considered as grounds for dilution (3). The basic principle is that the greater the connection between the subsequent mark and the earlier mark, the higher the likelihood of harm occurring (Onishi, 2015: 111).

It would be appropriate to mention the Intel Corporation C-252/07 decision of the Court of Justice of the European Union (CJEU), which contains important findings on the subject. In the judgment, it is emphasized that when the public does not establish a connection between the trademark and the subsequent trademark, the use of the subsequent mark does not create an unfair advantage. The CJEU has identified the factors that could create this connection as follows: i. similarity between the signs; ii. similarity of the products; iii. the reputation of the earlier mark; iv. the distinctiveness of the earlier mark; and v. the likelihood of confusion by relevant consumers. Harmful use and unfair advantage are generally proven with market reports concerning the recognition of the exploited mark. Regarding the similarity of the signs, the standards for similarity in the EU are lower compared to those in the United States (Simon, 2011: 107).

Two important regulations that govern protection against dilution in EU trademark law are DIRECTIVE (EU) 2015/2436 (6) and Regulation (EU) 2017/1001 (7). Articles 4(3) and 8(5) of these regulations contain similar provisions regarding protection against dilution. According to these regulations, "to make a claim of dilution, it is necessary that the earlier mark has reached a level of recognition, the earlier mark and the later mark are identical or similar, the use of the later mark damages the distinctive character of the earlier mark, the use of the later mark damages the reputation of the earlier mark, the use of the later mark gains unfair advantage, and the use of the later mark is unacceptable without a valid reason" (Simon, 2006: 411).

Types of dilution: In EU law, dilution encompasses the erosion of the distinctive character of the trademark (blurring), damage to the reputation of the trademark (tarnishment), and unfair advantage (free-riding) (Kurt, 2012: 115).

Free-riding: The European General Court (EGC) defines the concept of "unfair advantage" as an action taken with the intention of benefiting from the reputation of a trademark or exploiting the popularity of a famous mark (10).

WIPO defines the concept of unfair advantage as the act of a competitor or market player engaging in an action that closely resembles the original success in order to benefit from another person's commercial success (11). So, a person tries to gain an advantage from the commercial success of a successful individual by following a strategy closely resembling that of the successful person (Höpferger, Senftleben, 2007: 64).

The concept of unfair advantage, as addressed in the case of *L'Oréal v Bellure*, is considered by the CJEU to be a type of action that should be prohibited, and gaining an advantage by deliberately exploiting the reputation of the trademark owner is termed as parasitism (13). The Court of Justice of the European Union stated in the case of *L'Oréal v Bellure NV* that parasitism or unfair advantage is not about the damage caused to the brand, but rather about the advantage derived from the use of the same or similar sign, particularly when the characteristics of the brand are transferred to products identified by the same or similar sign, resulting in situations of parasitism alongside the reputation of the brand. The Court noted that the term parasitism refers to the advantage gained by a third party from the use of the same or similar sign, rather than the damage inflicted on the brand.

In the *LLP v OHIM* case, the General Court of the European Union ruled that in order to determine whether the applicant's mark benefits from the well-known mark, it is important to explain the relationship among relevant consumers. This relationship between the marks and the goods and services should be examined through a comprehensive assessment that considers all relevant factors. These factors include the degree of similarity between the marks, the nature and level of the goods and services offered, the degree of distinctiveness of the earlier mark, and the strength of the earlier mark's reputation. The Court emphasized that the mere existence of a

connection is not sufficient; evidence of this connection is also required. However, this situation is not applicable to the current LLP case. In the LLP v OHIM case, despite the opponent's mark having a high degree of distinctiveness and a long-standing reputation, the Court stated that this does not mean that the distinctive characteristics of the earlier mark are transferred to the products related to the applicant's marks. Therefore, the Court concluded that such a transfer is unlikely to occur in the commercial field. This is an important requirement for the allegation of unfair advantage or unfair exploitation. The Court also noted that the reputation, attractiveness, and prestige of earlier marks may not always be beneficial for the marketing of the applicant's products (14).

If a trademark owner uses the relevant mark within the framework of "due cause," this use may not create a dilution effect. For example, in the CJEU's 2011 "INTERFLORA" decision, a well-known mark was used as a keyword by a competing company on the internet. However, if this company is not selling counterfeit products of the relevant mark, this situation does not damage the distinctive character of the mark, does not affect the reputation of the mark, and does not negatively impact the functions of the mark (such as indicating the source or advertising). If equal conditions are present, the use of the famous mark or a similar one by the competing company can be considered "due cause," and thus, no dilution effect occurs (15).

Blurring: Dilution by blurring is defined as the reduction or degradation of a mark's distinctiveness or originality (Rimmer, 2008: 95). The purpose of trademark registration is to protect trademark rights. Dilution by blurring arises from the unauthorized use of a well-known mark. However, there must be evidence that the distinctiveness of the well-known mark has diminished. Dilution infringement cases aim to prevent the misuse of a mark's reputation or parasitic competition (free-riding). Legislation provides trademark owners with remedies against the dilution of their marks by others, thereby ensuring this protective network (Macias, Cervino, 2017: 347).

Dilution by blurring is related to the decreased interest in a product due to consumers' inability to accurately determine its origin. This type of dilution not only has long-term consequences for the ongoing operations of a business but also creates additional obstacles for the business. If someone uses a well-known mark on low-quality, unhealthy, or substandard products, consumers may completely avoid purchasing those products. The negative effects of dilution do not end, as they have profound impacts on the overall business.

In general, blurring by dilution arises in situations where the defendant's use of a mark causes the distinctive characteristics of the plaintiff's well-known mark to become less clear and less distinctive. In other words, "blurring occurs when, as a result of the defendant's use of the mark, the public no longer associates the plaintiff's famous mark solely with its goods or services and begins to associate it with both parties." Dilution harms a mark by associating it with different goods or services, rather than creating confusion in consumers' minds about the source of the goods or services (Micheletti, Dorfman, 2002: 1345).

Considering all these factors, the conclusion drawn from ECJ rulings is that proving blurring requires strong and clear evidence, including changes in economic behavior, making it almost impossible. Therefore, it is understood that the practical use of blurring is limited.

Tarnishment: When a trademark is associated with a low-quality product, its reputation is tarnished. Additionally, if a trademark is depicted or mentioned in an unpleasant or unhealthy context, it becomes tainted, leading to a reduction in its appeal and purchasing power, ultimately harming its reputation. Therefore, this situation, known as tarnishment, is considered a more serious form of dilution compared to blurring. In tarnishment, the trademark is not just weakened; rather, its value diminishes due to the negative associations formed by the public with the later mark. This is referred to as dilution by tarnishment.

The concept of dilution by tarnishment initially emerged as the weakening of a trademark's distinctiveness and later came to be defined as the damage to a trademark's reputation over time. Articles 8(5) and 9(1)(c) of the European Union Trade Mark Regulation define tarnishment as "detriment to the repute of the earlier mark." This concept was first highlighted in the famous *Claeryn v. Klarein* case by the Benelux Court of Justice. In this case, the court ruled that the 'Klarein'

mark for liquid detergent tarnished the 'Claeryn' mark for Dutch gin because the similarity between the two marks could lead consumers to associate the gin with detergent (19). Accordingly, dilution by tarnishment occurs when the unauthorized use of a well-known mark is likely to reduce its image or reputation.

Tarnishment appears to go beyond blurring, as the trademark's reputation is not just weakened but actually reduced through the later association made by the consumer. The likelihood of tarnishment increases when the products or services offered under the later mark have characteristics or qualities that negatively affect the image of the earlier mark. According to the European Union Intellectual Property Office (EUIPO) Guidelines, tarnishment refers to the devaluation of a mark resulting from its use in an obscene, degrading, or inappropriate context, or when the promotional efforts of the trademark owner are used in a negative context (20).

In the assessment of dilution by tarnishment, more is required than just establishing a mental connection between the marks; the trademark owner must prove that such a relationship has a harmful or adverse effect on their mark. Similar to the case of blurring, this evaluation involves knowledgeable and attentive consumers of the products and services for which the mark is registered. The Office notes that arguments concerning the poor quality of the products or services and the inability of the opposing party to control the quality of such products or services are not sufficient by themselves to demonstrate damage. Additionally, evaluating the quality of different products or services, especially when the later mark has not been used, is not feasible due to the differences and subjective nature of the categories in which the marks are registered. However, if the poorer quality of the later mark's products and services evokes a connection with the earlier mark, the owner of the earlier mark may seek protection against unfair advantages that harm its reputation, distinctiveness, or originality.

Judicial decisions have found tarnishment between Kappa for sports clothing and footwear and Kappa for tobacco products, cigarettes, cigars, etc. The court ruled that because smoking is considered an unhealthy habit, the Kappa logo for cigarettes could create a negative mental association with the healthy lifestyle image of the earlier Kappa mark (21).

Conclusion

In conclusion, trademark dilution is a critical legal mechanism for protecting the distinctiveness and reputation of a well-known brand. Blurring and tarnishment are two principal forms frequently encountered in cases of trademark rights infringement. Blurring is characterized by a decrease in the distinctiveness of a brand and a distortion of consumer perception, while tarnishment can have a deeper impact, directly damaging the brand's reputation. In both cases, it is crucial for brand owners to protect their trademarks against dilution and to resort to legal action when necessary. European Union legislation and judicial decisions provide broad protection for brand owners, but proving damage can often be challenging. Without clear and strong evidence, proving claims of trademark dilution can be nearly impossible. Therefore, it is recommended that brand owners take proactive measures to protect their marks and remain vigilant against potential dilution risks.

References

1. Council Directive 89/104/ECC of 21 December 1988 to Approximate the Laws of the Member States Relating to Trademarks. (1989). OJ L 40/1. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A31989L0104>. (Accessed 25.05.2024)
2. Burrell, R., Handler, M. (2016) Reputation in European trade mark law: a re-examination. In *Era Forum* (Vol. 17, No. 1). Berlin/Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg, pp. 85-99.
3. Case C-252/07. Intel Corporation Inc v. CPM United Kingdom Ltd. (2009). E.T.M.R.13. Available at: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-252/07>. (Accessed 25.05.2024)
4. Onishi, H. (2015). *Well-known trademarks: A comparative study of Japan and the EU*. Routledge.
5. Simon, I. (2011). *Trade Mark Dilution in Europe and the United States*. OUP Oxford.
6. Directive (EU) 2015/2436 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2015.

- Available at: <https://eurlex.europa.eu/legal-content/en/txt/pdf/?uri=celex:32015l2436&from=lv>. (accessed 26.05.2024)
7. Regulation (EU) 2017/1001 of the European Parliament and of the Council of 14 June 2017. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32017R1001>. (Accessed 27.05.2024)
 8. Simon, I. (2006). Dilution in the US, Europe, and beyond: international obligations and basic definitions. *Journal of Intellectual Property Law & Practice*, 1(6), pp. 406-412.
 9. Kurt, E. (2012). Concepts of Unfair Advantage, Dilution and Reputational Damage in Trademark Law from a Comparative Aspect. *Journal of Legal intellectual and industrial rights*, No. 8(30), pp. 113-158.
 10. *Mango Sport System SRL Socio Unico Mangone Antonio Vincenzo v Diknah SL* (Case R 308/2003-1). (2005). *ETMR* 5. Available at: <https://www.ipo.gov.uk/t-challenge-decision-results/o35306.pdf>. (Accessed 27.05.2024)
 11. Protection against Unfair Competition Act. (2000). (Act 589). Ghana. Available at: <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/157035>. (Accessed 28.05.2024)
 12. Höpferger, M., Senfleben, M. (2007). Protection Against Unfair Competition at the International Level – The Paris Convention, the 1996 Model Provisions and the Current Work of the World Intellectual Property Organisation. *Law Against Unfair Competition: Towards a New Paradigm in Europe?* pp. 61-76.
 13. C-487/07 – *L'Oréal v Bellure NV*. Available at: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-487/07>. (Accessed 28.05.2024)
 14. T-570/10 – *Environmental Manufacturing v OHMI*. Available at: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=T-570/10&language=EN>. (Accessed 28.05.2024)
 15. C-323/09 – *Interflora and Interflora British Unit*. Available at: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-323/09>. (Accessed 28.05.2024)
 16. Rimmer, M. (2008). The Black Label: Trademark Dilution, Culture Jamming and the No Logo Movement. *The Scripted*, pp. 70-138.
 17. Macias, W., Cervino, J. (2017). Trademark dilution: comparing the effects of blurring and tarnishment cases over brand equity. *Management & Marketing, Challenges for the Knowledge Society*, 12(3), pp. 346-360.
 18. Micheletti, C. T., Dorfman, D. (2002). Proving Dilution by Blurring: An Analysis of Dilution by Blurring Factors under the Federal Trademark Dilution Act. *The Trademark Reporter*, 92, pp. 1345-1392.
 19. C-408/01 – *Adidas-Salomon and Adidas Benelux*. Available at: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-408/01>. (Accessed 28.05.2024)
 20. Guidelines for Examination in the Office, Part C, Opposition of 01 October 2017 on Trade Marks with Reputation, Article 8(5) EUTMR. (2017). Available at: <https://guidelines.euipo.europa.eu/1935303/1982560/trade-mark-guidelines/3-4-3-3detriment-to-repute>. (Accessed 28.05.2024)
 21. *Kappa/Kappa et al*. Available at: https://euipo.europa.eu/eSearchCLW/#basic/*/12%2F03%2F2012/12%2F03%2F2012/number/297%2F2011-5. (Accessed 29.05.2024)

Received: 21.04.2024

Accepted: 13.06.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/36/47-50>

Rahilə Qurbanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rahila.qurbanova@mail.ru

ŞUMER-AKKAD VƏ MİSİR MİFLƏRİNDƏ KOSMOQONİK VƏ ANTROPOQONİK TƏMAYÜLLƏR

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Şumer-akkad və Misir miflərində kosmoqonik və antropoqonik ideyalar araşdırılmışdır. Bu miflərdə tanrılardan, kainatın yaranmasından və insanın mənşəyindən bəhs edilir. Şumer-akkad miflərində tanrılar insan cəmiyyətinin ilkin modeli kimi təsvir edilir.

Həmçinin “Annunakilər” və “Bilqamış dastanı” haqqında araşdırmalar aparılaraq qeyd olunur ki, annunakilər genetik manipulyasiyanın köməyi ilə xüsusi işçilər, *Homo sapiens*, yəni ağıllı insan yaradırlar. Bu ağıllı insanlara da öz bilik və bacarıqlarını öyrədirlər. Mifologiya bəşər yaradıcılığının ən qədim forması olub, həyatın və insanın yaranması haqqında düşüncə və təsəvvürləri özündə ehtiva edən dünyagörüşüdür.

Açar sözlər: mifologiya, mif, tanrı, kainatın yaranması, insanın mənşəyi, annunakilər, itaət etmək, əbədi həyat, kahin

Rahila Gurbanova
Azerbaijan State Pedagogical University
rahila.qurbanova@mail.ru

Cosmogonic and anthropogonic tendencies in Sumerian-Akkadian and Egyptian myths

Abstract

The presented article shows that cosmogonic and anthropogonic ideas were explored in Sumerian-Akkadian and Egyptian myths. These myths tell about the gods, the creation of the universe and the origin of man. In Sumerian-Akkadian myths, the gods are depicted as the original model of human society.

Research is also being conducted on “The Annunaki” and “The Saga of Bilgamish” and it is noted that the Annunaki, using genetic manipulation, create special workers, namely *Homo sapiens*, intelligent people. They also teach these smart people their knowledge and skills. Mythology is the oldest form of human creativity, a worldview that includes thoughts and ideas about the creation of life and man.

Keywords: mythology, myth, god, creation of the universe, origin of man, Annunaki, obey, eternal life, priest

Giriş

Şumer-akkad və Misir miflərində kosmoqonik və antropoqonik ideyalar əsas yer tutur. Bu miflər tanrılardan, kainatın yaranmasından, strukturundan, insanın mənşəyindən bəhs edir. Şumerlərin inancına görə, bütün tanrılar ilkin okean ilahəsi Nammudan yaranmışdır. Nammu isə birinci səma tanrısı Anı və torpaq tanrısı Kini, sonra bütün tanrıları yaratmışdır. Bütün tanrıların atası isə An hesab edilir, digər tanrılar isə onun övladlarıdır.

Kosmoqonik və antropoqonik təmayüllər miflərdə, ayrı-ayrı ədəbi əsərlərdə və himnlərdə toplanmışdır. Şumerlərin inancına görə, yer yastı disk formasındadır, göy isə boş məkan olub, aşağıdan və yuxarıdan möhkəm səthə söykənmişdir. Yer və göy arasında isə üçüncü element olan “efir”, yəni “külək” – “hava”, “ruh” yerləşir. “Göy-Yer” aşağıdan və yuxarıdan, hər iki tərəfdən ucsuz-bucaqsız okeanla əhatə olunmuşdur. Şumerlər okeanın “birinci hərəkətverici” qüvvə

olduğunu təsəvvür edirdir, lakin onun zaman və məkan daxilində mövcud olması haqqında fikirləşməmişdir. Onların fikrinə görə, əvvəl atmosfer, atmosferdən isə işıq verən cisimlər – günəş, ay, planet və ulduzlar yaranmışdır. “Göy” yerdən ayrıldıqdan sonra bitkilər, heyvanlar və nəhayət, insan yaranmışdır. S. N. Kramer “Tarix şumerlərdən başlayır” əsərində yazır: “Göy yerdən ayrıldıqdan sonra göy tanrısı An göyləri qaldırdı, hava tanrısı Enlil isə yeri endirdi” (Kramer, 1985: 43).

Şumer-akkad miflərində dünyanın yaranması, quruluşu, insanın yaradılması, tanrılar haqqında, onların istəkləri, xeyir-duaları, xeyirxah əməlləri, dava-dalaşları, lənətləri, yaradıcı və dağıdıcı fəaliyyətləri, bəzən də hakimiyyət uğrunda apardıqları mübarizələr əks olunmuşdur.

Şumer-akkad miflərində yüzlərlə tanrılar içərisində baş tanrılar və ikinci dərəcəli tanrıların olduğu göstərilir. Baş tanrılar səma tanrısı An, hava tanrısı Enlil, su tanrısı Enki və ilahə – ana Ninti (Ninhursaq) idi. Qalanları isə ikinci dərəcəli tanrılar hesab edilirdi. Bu dörd tanrı tanrılara rəhbərlik edir və onlarla birlikdə kainatı idarə edirdilər

Şumer-akkad miflərində xeyirxahlıq, ədalət, həqiqət, qayda-qanun, azadlıq, mərhəmət və s. kimi keyfiyyətlər yüksək qiymətləndirilirdi. Şəri, bəd əməlləri, özbaşınalığı, yalanı, haqsızlığı, amansızlığı qəbul etmirdilər, bu cür keyfiyyətləri pis qiymətləndirirdilər. Şumerlərin inancına görə böyük tanrılar öz təbiətlərinə görə xeyirxahdılar. Lakin şər, yalan, zorakılıq, bir sözlə, bütün qüsurlar yaradılan tanrılar tərəfindən insanların həyatına daxil edilmişdir. Şumer miflərində insanlara xas olan bütün xüsusiyyətlər və keyfiyyətlər tanrılara da aiddir (Kramer, 2002).

Deməli, Şumer-akkad miflərində tanrılar insan cəmiyyətinin ilkin modelidir, onlar da bugünkü insanlar kimi yaşamış, ev-eşik təmizləmiş, övlad dünyaya gətirmiş və tərbiyə edib böyütmüşlər. Eyni zamanda əkinçilik və maldarlıqla da məşğul olmuş, evlər tikmiş, kəndlər, qəsəbələr, şəhərlər salmışlar.

Bizə məlum olan Şumer-akkad mifləri b.e.ə. 2000-ci ildən sonra yazılmışdır. A. Şükürov yazırdı: “Həmin dövrdə sülhpərvər xalq olan şumerlər özlərindən mədəni cəhətdən geridə qalan xalqlar tərəfindən əsarət altına alınmışlar. Hammurapi çoxlu sayda şəhər dövlətləri tez bir zamanda işğal edərək böyük bir dövlət yarada bilmişdir. “Böyük inzibatçı” böyük imperiya yaradaraq öz dilini rəsmi dilə çevirmişdir. Bu isə Şumer sivilizasiyasına öldürücü zərbə vurmuşdur. Şumer mifologiyasını mənimsəmiş Şumer allahlarının adını dəyişsə də, öz fəaliyyətlərini davam etdirmişlər” (Şükürov, 1995: 67).

Bəzi mənbələrə və aparılan arxeoloji qazıntılara görə, Yerdə həyatın və insanın yaranması başqa planetdən gələnlər tərəfindən yaradıldığı göstərilir. Hətta şumerlərin inancına görə, onlar başqa planetdən gələnlər, yəni annunakilər tərəfindən yaradılmışlar.

Şumerlər dünyanın ən qədim sivilizasiyalarından biridir və eyni zamanda ilk xalqdırlar. Şumerlərin başqa planetlərdəki varlıqlarla təmasda olması e.ə. 4500 il əvvələ aid edilən Şumer gil lövhələrində Günəş sistemindən göydən enən tanrılar kimi təsvir edilmişdir. Müəyyən mənbələrə görə, annunakilər başqa planetlərdən Yerə qızıl çıxarmaq məqsədi ilə gəlmişdir. Onlara işçi qüvvəsi lazım olduğu üçün insanı yaratmışlar.

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan Şumer gil lövhələrində astronomiya və riyaziyyata aid minlərlə mətnlər tapılıb ki, bu mətnlərdə mürəkkəb fiqurların sahəsinin tapılması, kökün öyrənilməsi, tənliklərin həlli qeyd edilmişdir. Şumerlər çox mürəkkəb hesablama sistemindən istifadə etmişlər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, şumerlər bu tip elm və bilikləri yadplanetlilərdən öyrənmişlər (Şükürov, 2005).

1920-ci ildə Bakıda doğulan, 2010-cu ildə Nyu-Yorkda vəfat edən amerikalı arxeoloq Zəkəriyyə Sitçin, şumerlərin insanlardan daha üst səviyyədə olan varlıqlarla təmasda olduğunu iddia etmişdir. Bu iddiaya ABŞ-nin "Tula" Universitetinin fəlsəfə elmləri üzrə professoru olan Mişel Zimmerman da qoşulmuşdur. Professoru görə, şumerlərin "Tanrılar" adlandırdıqları "Anunakilər", əslində, yadplanetlilərdir.

Qədim Şumer gil lövhələrində annunakilərin hündürboylu olduğu göstərilir. Ona görə də şumerlilər onları “Tanrı” adlandırırdılar. Tanrılar, yəni annunakilər genetik manipulyasiyanın köməyi ilə xüsusi işçilər, Homo sapiens, ağıllı insan yaradırlar. Bu ağıllı insanlara da öz bilik və

bacarıqlarını öyrədirlər. Qədim Şumer gil lövhələrində bildirilir ki, insanlar arasında ilk kahin Enmeduranki olmuşdur. O, annunakilər tərəfindən xüsusi şuraya dəvət edilib, ona yerin və göyün sirləri öyrədilmişdir. Ona bütün sirli biliklər öyrədildikdən sonra annunakilər tərəfindən yenidən yerə qaytarılmışdır (Eliade, 1996).

Zaman keçdikcə annunakilər ilə bu insanların qovuşma prosesi başlayır və onların ortağ uşaqları dünyaya gəlir. Hətta “Bilqamış haqqında dastan”da Bilqamışın yarı tanrı, yarı insan olduğu göstərilir.

“Bilqamış haqqında dastan” Şumer sivilizasiyasının maddi mədəniyyət nümunəsidir. Bilqamış təxminən e.ə. 2800-2700-cü illərdə yaşamışdır. Bu dastan Bilqamışın ölümündən təxminən 1000 il sonra yaranmışdır. Bilqamış Uruk şəhərinə hökmranlıq edən sülalənin beşinci hökmdarı olmuşdur. Bu dastan təqribən e.ə. IV-II minillikdə dörd dildə – şumer, akkad, huri və hett dillərində mixi yazı ilə 12 gil lövhə üzərinə yazılıb və dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bilqamış sözünün mənası “hər şeyi bilən insan” deməkdir. Bilqamış xeyirxah, qəhrəman, yaxşı dost, dostunun taleyini, aqibətini düşünən, qorxmaz insan kimi təsvir olunur və eyni zamanda insanların əbədi həyatı, ölməzliyi, arzu və düşüncələri, onların həyatı və məişəti dastanda geniş şəkildə əks olunmuşdur. İnsanı narahat edən bütün fikirlər bu dastanın əsasını təşkil edir (Rak, 2004).

Tanrıların, dünyanın və insanın yaranması ilə bağlı miflərin əksəriyyəti qədim zamanlarda qəbilə-tayfa münasibətlərinin hökm sürdüyü Nil vadisində yaranmışdır. Çünki qədim zamanlardan insanlar Nil çayı ətrafında yaşamışlar. B.e.ə. IV minillikdə Nil çayının aşağı və yuxarı torpaqları birləşərək vahid Misir dövləti yaranmışdır. Həmin dövrdən də Misir fironların hakimiyyəti altına düşmüşdür. İnsanlara elə gəlirdi ki, fironlar “Tanrının oğlu” olduğu üçün hakimiyyəti idarə etmək də yalnız onlara məxsusdur. Çünki fironların tanrılar tərəfindən müəyyən edilməsinə inanırdılar.

Qədim Misirlilər inanırdılar ki, tanrılar hər şeyə qadirdilər, onlar bu dünyada, hətta ölümdən sonra da insanlara həmişə kömək edirlər. Misir mifologiyasında tanrılar və ilahələr yarı insan, yarı heyvan kimi təsvir edilirdi. Qədim Misir miflərində çoxlu tanrılar və ilahələr təsvir edilir. Bunların sayı 1500, bəzi mənbələrdə isə 2000 olduğu göstərilir və hər tanrının da öz vəzifəsi olduğu haqqında məlumat verilir (Rak, 2007).

Misirlilər tanrıları heyvan başlı insan şəklində təsəvvür edirdilər. Bu tanrılar zaman keçdikcə bir-biri ilə çeşidli yollarla birləşdirilir. Əvvəl heyvanlar tanrılaşdırılıb, sonra isə insan formasını alırdı. Ona görə də Misir tanrıları heyvan başlı, insan bədənli təsvir olunurdu (yirtıcı quşlar, ilan, timsah, çaqqal, qoyun, it, pişik, ev heyvanları və s.). Heyvanlar insanların həyatının ayrılmaz hissəsi kimi dəyərləndirilirdi və hər hansı tanrının obrazı ilə eyniləşdirilirdi. Misir mifologiyasında göstərilir ki, tanrılar insanlar kimi həyat tərzini keçirirdilər. Onlar da ova çıxır, məhsul yığır, yeyib-içir, sevir və nifrət edirdilər. İnsanlar bu tanrılara ibadət edir və onların qulluğunda dururdular.

Misir mifologiyasında ilk tanrıların yaranması haqqında deyilir ki, heç bir varlıq olmamışdan öncə xaos və qaranlıqla örtülmüş sonsuz, hərəkətsiz soyuq su səthi olmuşdur. Xaosu Nun adlandırırdılar. Minilliklər keçəndən sonra tanrı Nun Ben-Ben təpəsini (Atmanı) yaradır. Atma isə tanrıları yaratmağı düşünür və hava tanrısı Şunu və nəmişlik tanrısı Tefnutu yaradır. Yer tanrısı Geb və səma ilahəsi Nut onların törəməsi olmaqla, Osiris, İside, Set və Neftidunu yaratmışdılar. Beləliklə, tanrılar, ilahələr yaradılmışdı. Baş tanrı və bütün varlığın yaradıcısı Ra hesab edilirdi. Misirlilərin inancına görə, Günəş tanrısı Ra dünyanı, insanları, heyvanları və bitkiləri yaratmışdır (8).

Qədim Misirlilər dünyanın və insanların həyatının tanrılar tərəfindən idarə olunmasına, eyni zamanda axirət dünyasına, ruhun varlığına inanırdılar. Onların inancına görə, ölənin cəsədi harada saxlanırsa, onun ruhu da həmişə ora gələr. Bu məqsədlə ölmüş insanların meyitlərini mumiyalayırtdılar. Bu da ölümdən sonrakı əbədi həyata inamdan irəli gəlirdi. Misirlilərin etiqadına görə, ruh yaşayır, ölənin həyatda kimdirsə, öləndən sonra da həmin insan olur. Buna görə ölənin insanın yanına onun istifadə etdiyi əşyalarını qoyur, hətta ölənin heyvanlarını da mumiyalayır dəfn edirdilər. Misirlilərə görə, ölüm insanın yox olması deyil, onun sadəcə olaraq başqa aləmə, əbədi həyata qovuşmasıdır. Ölənin həyatını axirət dünyasında davam etdirir. Odur ki misirlilər ölmüş insanın başqa aləmdə əbədi həyatını təmin etməyə çalışırdılar. “Misirlilərə görə, axirət

səltənətində hər şey boldur. Lakin hər bir adamın ruhu bu səltənətə getmir. Ölənlərin ruhunu Osiris mühakimə edir. O, Allahın iradəsi əleyhinə gedənlərə çox böyük amansızlıq göstərir. Belələrinin ruhunu müdhiş, yırtıcı heyvanlar yeyir” (Şükürov, 1995: 20).

İnsanlar tanrıların qoyduqları qanunlara ciddi əməl edirdilər, çünki onlardan qorxurdular. Hökmdarların Tanrı tərəfindən müəyyən edildiyinə və Fironun tanrı Ranın oğlu olduğuna inanırdılar. Firon Tanrının oğlu olduğu üçün ona itaət edirdilər və şərəfinə qurbanlar kəsirdilər. Tanrılar üçün evlər tikilirdi, bu evləri də məbəd adlandırırdılar. Məbədlərə isə kahinlər rəhbərlik edirdilər. Misirdə kahinlər böyük nüfuz sahibi idilər. Orada Tanrıya inam, pərəstiş daha güclü idi, daha çox da Günəş tanrısı Raya. Ra və Osiris haqqında miflər daha çoxdur. Günəş tanrısının yaranması ilə əlaqədar bir sıra əfsanələr mövcuddur. Bəzi miflərdə göstərilir ki, Ra günəşi və dünyanı yaradan ana ilahənin oğludur. Ona görə də ona “günəşin oğlu” deyirdilər və fironun şəxsiyyətini ilahiləşdirirdilər. Ona yer üzünün tanrısı kimi sitayiş və itaət edirdilər.

Misirlilərin ölüm probleminə və axirət dünyasına inamı ilə bağlı olaraq, mumiyanma mədəniyyəti inkişaf etmişdir. Bu da Osirislə bağlı miflərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Misir miflərindən olan rəvayətlərin birində göstərilir ki, Osiris Set tərəfindən öldürülür və 14 hissəyə ayrılıb Misir ərazisinə atılır. Osirisin cəsədi Ra tanrısının tapşırığı ilə İsidə tərəfindən toparlanaraq yenidən insan halına qaytarılır. Osiris dirildikdən sonra axirət dünyasının, yəni yeraltı səltənətin tanrısı olur (Sitçin, 2023).

Ümumiyyətlə, Misirdə ictimai münasibətlərin inkişaf etməsi və qədim misirlilərin dünyanın dərk etməsi ilə əlaqədar olaraq, Misir miflərində də bir sıra dəyişikliklər olmuşdur. Hər bir padşahlıq dövrünün öz tanrısı, öz mifologiyası yaranmış və inkişaf etmişdir. Misir mifləri zəngin olduğu qədər həm mürəkkəb, həm də ziddiyyətli xarakterdədir.

Şumer-akkad miflərindən fərqli olaraq, Misir mifologiyası tanrıların hakimiyyət uğrunda apar-dıqları müharibələrdən və əbədi həyatdan, axirət dünyasına inamdan, ölümsüzlükdən, ruhun əbədiliyindən bəhs edir.

Nəticə

Mifologiya bəşər yaradıcılığının ən qədim forması olub, həyatın və insanın yaranması haqqında düşüncə və təsəvvürləri özündə ehtiva edir. Eyni zamanda insanın, dünyanın və kainatın necə yarandığı, tanrılarla insanların bağlılığı, həyat və ölüm kimi əsas sualları özündə əks etdirir. Mifologiya bir xalqın tarixini, inanclarını, qadağalarını, əxlaq və davranış normalarını əsas bir qaynaq olaraq özündə əks etdirməklə keçmiş, bu günü, gələcəyi özündə birləşdirən dünyagörüşüdür və dəyişməzdir, yarandığı gündən bu günə qədər olduğu kimidir, əcdadlarımızın nəsil-dən-nəsilərə ötürülən əxlaq qanunlarının, dəyərlərin məcmusudur. Şumer-akkad və Misir mifləri xalqın mifik təfəkkürünü və həmin miflərdə rüşeym kimi yatan fəlsəfi düşüncə tərzini özündə yaşatmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Kramer, S. N. (1985). *Istoriya nachinayetsya v Shumery*. Moskva: Nauka, 257 s.
2. Kramer, S. N. (2002). *Shumery. Pervaya tsivilizatsiya na Zemle*. Moskva: “ZAO” Tsentrpoligraf, 383 s.
3. Şükürov, A. (1995). *Mifologiya*. II cild. Bakı: Elm, s. 204.
4. Şükürov, A. (2005). *Qədim Şərq fəlsəfəsi və filosofları*. Bakı.
5. Eliade, M. (1996). *Mify. Snovideniya. Misterii*. Moskva: «Refl-buk»; «Vakler».
6. Rak, I. V. (2004). *Yegipetskaya mifologiya*. Terra.
7. Rak, I. V. (2007). *Mify drevnego Yegipta*. Yekaterinburg: U. Faktoriya, 400 s.
8. Şumer Tabletləri: Tanrı Enkinin sözləri. <https://mustafaat.wordpress.com/2017/10/10/sumer-tabletleri-tanri-enkinin-sozleri/>
9. Sitçin, Z. (2023). *On ikinci planet*. İstanbul: “Ruh və maddə” nəşrləri, 460 s.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/36/51-55>

Lalə Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
lale_memmedova95@bk.ru

İNKLÜZİV TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ SİNFİN EFFEKTİV İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ MÜƏLLİMİN ROLU

Xülasə

Xüsusi məktəblərdə tədris-tərbiyə prosesinin təşkilində və korreksiya fəaliyyətində müəllimin rolu böyükdür. Korreksiyaedici təhsil müəssisələrində müəllim öz vəzifə və funksiyaları ilə kütləvi məktəbin müəllimlərindən fərqlənir. Müəllimin pedaqoji-peşə fəaliyyətinin çoxcəhətliliyi və çoxfunksionallığı özünü bir tərəfdən şagirdlərin təlim-tərbiyəsini dövlət təhsil siyasətinə və dövlətin verdiyi müvafiq tələblərə uyğun fəaliyyət göstərən bir dövlət qulluqçusu olmasında, ikinci tərəfdən uşağı şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq və hərtərəfli inkişaf etdirmək məsələlərini həyata keçirən sosial işçi, digər tərəfdən isə psixi inkişaf, sensor, davranış, və s. çatışmazlıqları olan uşaqlarla iş aparan sosial pedaqoq, pedaqoq-defektoloq rolunda göstərir.

Xüsusi təhsil üzrə müəllimin funksiyalarına xüsusi diqqət və fəaliyyət tələb edən şagirdlərlə aparılan korreksiya, pedaqoji prosesi təşkil etmək və onu konkret məzmunla zənginləşdirmək daxildir. Müəllim öz şagirdləri və valideynləri arasında əməkdaşlığı və qarşılıqlı fəaliyyəti təmin edən ən mühüm həlqədir. Müəllim təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin inkişaf və davranış pozulmalarının korreksiya və profilaktika məsələlərinin həyata keçirilməsində fəal iştirakçı olmaqla bərabər, həm də onların yerinə yetirilməsi üçün əxlaqi, intellektual, fiziki və psixoloji hazırlığa malik olmalıdır. Korreksiyaedici təhsil müəssisələrində müəllim uşaqların inkişaf və davranışındakı mövcud və ya ola biləcək qüsurları aradan qaldırmağa, yaxud qarşısının alınmasına yönəldilmiş metod və üsulları seçir, təlim prosesində onlardan istifadə edir. Müəllim həmişə fəal, yaradıcı olmalı, mürəkkəb, psixi-fiziki inkişaf çatışmazlıqlı uşaqlar kimi bir kollektivə rəhbərlik edərək təlim-tərbiyə prosesində aparıcı rol oynamalıdır. Beləliklə də, korreksiyaedici müəssisələrdə çalışan müəllimlərin şəxsi və peşə keyfiyyətləri vəhdət təşkil edir.

Açar sözlər: xüsusi təhsil, müəllim, şagird, fəaliyyət, korreksiya işi

Lala Mammadova
Azerbaijan State Pedagogical University
lale_memmedova95@bk.ru

The importance of the teacher in effective classroom management in inclusive educational institutions

Abstract

In special schools, the role of the teacher in the organization of the teaching-educational process and correctional activities is great. In correctional educational institutions, teachers differ from mass school teachers in terms of their duties and functions. The multifaceted and multi-functionality of the teacher's pedagogical-professional activity is, on the one hand, the fact that he is a civil servant who works in accordance with the state education policy and the relevant requirements of the state, and on the other hand, he is a social worker who implements the issues of shaping and comprehensively developing the child as a personality, and on the other hand, and mental development, sensory, behavior, etc. he acts as a social pedagogue working with children with disabilities, a pedagogue-defectologist.

The functions of a special education teacher include organizing the correction-pedagogical process with students who require special attention and activity and enriching it with contextual content. The teacher is the most important link that ensures cooperation and interaction between his

students and parents. The teacher must be an active participant in the implementation of the correction and prevention of development and behavior disorders of students in the educational process, and must also have moral, intellectual, physical and psychological preparation for their implementation. In correctional educational institutions, the teacher chooses methods and techniques aimed at eliminating or preventing existing or possible defects in children's development and behavior, and uses them in the training process. A teacher should always be active, creative, leading a team such as children with complex, psycho-physical developmental deficits, and should play a leading role in the educational process. Thus, the personal and professional qualities of teachers working in correctional institutions are unified.

Keywords: *special education, teacher, pupil, activity, correctional work*

Giriş

Əlilliyi olan uşaq problem deyil, əksinə, uşağın təhsil ehtiyaclarına cavab vermədiyi üçün məktəb problem hesab edilir. İnküziv təhsil müəllimin qarşısına daha məsuliyyətli vəzifə qoyur. O, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdləri dəstəkləmək üçün düzgün yolu seçməli və onları cəmiyyətə yararlı vətəndaş kimi hazırlamağı bacarmalıdır. Müəllim sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlara bir neçə istiqamətdə dəstək ola bilər (Rəfiyeva, 2020: 83):

1. Sosial.
2. Emosional.
3. Öz bacarıqlarına inam formalaşdırılması.
4. Sağlamlıq imkanı məhdud olan uşaqla digər uşaqlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin yaxşılaşdırılması.

Sosial dəstəyin əsas məqsədi uşağın cəmiyyətdəki mövqeyini anlaması üçün ona yardım olunmasıdır. Bu prosesdə müəllimlərin psixoloqla və valideynlərlə birgə fəaliyyət göstərməsi çox vacibdir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin hər birinin emosional dəstəyə ehtiyacı daha çox olur. Çünki özünün başqalarından daha zəif olduğunu iddia edən təhsilalan daim özünə qapanır və ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkir. Müəllim belə vəziyyətlərdə şagirdlərə emosional dəstək göstərməli, onlarda yaranmış neqativ halları aradan qaldırmalıdır. Bundan başqa, müəllimlər tədris prosesi zamanı sağlamlıq imkanları məhdud olan təhsilalanlarda öyrənmə bacarıqlarına inam formalaşdırmalıdır. Bu cür inam formalaşmış şagirdlər artıq özlərini zəif hiss etmədiklərinə görə onlarda özünəinam formalaşacaq. Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün ən önəmli məsələ onlarda kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasıdır. Müəllim təkcə belə şagirdlərlə deyil, bütün siniflə kollektiv şəkildə iş aparmalıdır. Bu zaman ətrafdakıların sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərə olan münasibətini tənziqləmək də mühüm məsələdir. Çünki bu kateqoriyadan olan şagirdin özünü digərlərindən fərqli hiss etməməsi ilə yanaşı, başqalarının onun fərqli olmadığını düşünməsi də vacibdir (Qasimov, 2020: 26).

Xüsusi təhsil zamanı müəllim daim valideynlərlə əlaqədə olmalıdır. Çünki tədris prosesində yaradılmış dəstəkləyici mühitin evdə də davam etdirilməsi vacib şərtidir. Bu zaman təhsilverənlər valideynlərdən şagirdin ehtiyacları ilə bağlı daha geniş informasiya ala və tədris prosesində həmin informasiyadan yararlı bilərlər. Valideynlərlə təkcə qruplar şəklində deyil, məqsədyönlü şəkildə fərdi iş də aparılmalıdır. Müəllim valideynlərin psixologiyasında yaranan çatışmazlıqları aradan qaldırmağa dəstək olmalı və sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların cəmiyyətdə özünə yer tutması üçün valideyn və ailə imkanından əlverişli şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır. Xüsusi təhsilin hərəkətverici qüvvəsi müəllimin şagirdlərə verdiyi dəstəkdir. Bu prosesdə müəllimin təcrübəsi ilə yanaşı, düzgün strategiyasının olması və onu reallaşdırma bilməsi inküziv təhsilin effektiv tətbiqinin dayağı hesab oluna bilər. Uğurlu inteqrasiya olunmuş təhsil mühitinin yaradılması müəllimlərin, idarəçilərin və ailələrin cəlb olunduğu kompleks bir işdir. Bu baxımdan, xüsusi təhsil müəllimləri ilə ümumi təhsil müəllimləri daim birlikdə işləməli, müsbət şagird mədəniyyətini formalaşdırmaq və vahid tədris proqramını hazırlamaq üçün çalışmalıdırlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, inküziv siniflərdə sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin keyfiyyətli təhsil almasını təmin etməkdə xüsusi təhsil müəllimləri əsas rola malikdirlər. Fərqli bacarıqlara sahib olan

şagirdlərin ehtiyacları xüsusi təhsil müəllimi və mütəxəssisin dəstəyi ilə təmin edilə bilən mühitdə həyata keçirilməlidir (Hüseynova, 2006: 112). İnküzivliyin müsbət effekt göstərməsi üçün güclü öyrənmə imkanlarını təmin edən əlverişli mühit və təlim modelləri yaradılmalıdır. Həm xüsusi təhsil, həm də ümumi təhsil müəllimləri qarşılıqlı hörmətə, inküziv təhsil fəlsəfəsinə qarşı açıq fikirlərə, eyni zamanda sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ehtiyaclarını ödəmək üçün güclü inzibati dəstəyə və biliklərə sahib olmalıdırlar. Xüsusi təhsil müəlliminin iştirakı bir sıra sahələrdə birləşmiş tədris mühitinin uğur qazanması üçün çox vacibdir (Ağayeva, 1999: 34).

Tədris planının hazırlanması

Xüsusi təhsil müəllimləri sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların ehtiyaclarının nəzərə alınmasının təmin olunması məqsədilə inküziv siniflər üçün dərs hazırlamağa kömək etməlidirlər. Müəllimlər bütün şagirdlər üçün əlçatan tədris planı hazırlamaq məqsədilə birlikdə işləyə və ya xüsusi təhsil müəllimi ümumi təhsil müəlliminin dərs planında dəyişiklik edə bilər. Xüsusi təhsil müəllimi sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün vizual, manipulyasiya, mətn və texnologiya mənbələri daxil olmaqla əlavə tədris materialları da hazırlamalı, təkbətək dərslərə nə vaxt ehtiyac ola biləcəyini müəyyənləşdirməlidir. Müəllimlər dərs hazırlayarkən şagirdlərin güclü, zəif tərəflərini, maraqlarını və ünsiyyət metodlarını araşdırmalıdırlar. Onların nailiyyətləri müvəffəqiyyət hədəfinə çatmaq üçün diqqətlə izlənməlidir.

Sinifdə təlimat

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara əhatəli bir sinif otağı təşkil etmək üçün ümumi və xüsusi təhsil müəllimləri arasında geniş əməkdaşlıq tələb olunur. Xüsusi təhsil müəllimləri tez-tez sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların yanında oturaraq onların inkişafını izləyir, hər hansı bir xüsusi təlimat və ya əlavə təlim materialları verirlər. Uşaqlar özünəməxsus ehtiyaclarına əsasən müxtəlif səviyyəli fərdi təlimat və yardım vasitəsilə daha yaxşı təlimə cəlb olunurlar. Xüsusi təhsil müəllimləri şagirdləri təkbətək dərslər və ya emosional fəaliyyət üçün sinifdən çıxara, inküziv mühitin qorunmasına kömək məqsədilə qiymətləndirmə sənədlərində və qaydaların yerinə yetirilməsində ümumi təhsil müəlliminə kömək edə bilərlər. Daha çox əlaqə imkanları yaratmaq üçün dərsləri kiçik qruplara bölmək olar.

Təlimin qiymətləndirilməsi

İnküziv siniflərdə xüsusi təhsil müəllimlərinin digər rolu şagirdlərin akademik hədəflərə nail olub olmadığını müəyyənləşdirmək üçün müntəzəm qiymətləndirmələr aparmaqdır. Çətinlik səviyyəsini müəyyən etmək üçün dərslər vaxtaşırı qiymətləndirilməlidir. Şagirdlər ümumi təhsil şəraitində özünəinam və müstəqillik hissi qazanmalı, eyni zamanda kifayət qədər dəstəkləndiyini hiss etməlidirlər. Xüsusi təhsil müəllimləri sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ailələri və digər müvafiq şəxslərin iştirakı ilə vaxtaşırı iclaslar təşkil edərək təhsilalanların planında düzəlişlərin edilməli olub olmadığını müəyyənləşdirməlidirlər.

Şagird hüquqlarının müdafiəsi

Xüsusi təhsil müəssisələri sağlamlıq imkanları məhdud olan təhsilalanların hüquqlarının müdafiəçisi kimi çıxış edir. Həmin hüquqlara inküziv təhsilə təkcə müəllimlərin deyil, həm də məktəb rəhbərlərinin, digər işçilərin ən yaxşı şəkildə necə cəlb olunmasını təmin etmək və bu prosesin nə dərəcədə vacib olduğunu onlara anlatmaq daxildir. Peşə inkişaf fəaliyyətinin tələb edilməsi, xüsusən də ümumi təhsil müəllimlərindən inküziv təcrübələrin daha yaxşı mənimsənilməsini asanlaşdıran proqramlar hazırlamağı tələb etmək və ya cəmiyyətin üzvlərinə inküziv tədrisin müvəffəqiyyət dərəcələri barədə məlumat vermək də şagird hüquqlarının müdafiəsi hesab edilə bilər. Müəllim elmi-pedaqoji ədəbiyyatdan effektiv istifadə edərək uşaqlarla aparılacaq korreksiya-kompensasiya işinin aşağıdakı müxtəlif formalarını planlaşdırıla bilər. Müəllim tədris-tərbiyə prosesinin planlaşdırılmasında kompensasiyanın psixoloji və pedaqoji amillərini, onların korreksiya fəaliyyətində istifadə xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, korreksiya məsələlərinin həlli zamanı uyğun metod və üsulları seçməyi və onlardan düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır. Beləliklə də, korreksiyaedici müəssisələrdə çalışan müəllimlərin şəxsi və peşə keyfiyyətləri vəhdət təşkil edir. Beləliklə, korreksiyaedici təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərin şəxsi keyfiyyətlərinə verilən tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

- müəllim humanist olmalı, uşaqları sevməli, onlara kömək etməyə səy göstərməlidir;
- müəllim uşaqlara qarşı çox mehriban və dözümlü olmalı, öz şagirdlərinin qeyri-adi davranış formalarına ağılla reaksiya verməlidir;
- müəllim qeyri-adekvat situasiyaları ələ almağı, lazım gəldikdə tez və əsaslandırılmış qərar qəbul edərək onu praktikada tətbiq etməyi bacarmalıdır;
- müəllim ardıcıl və tələbkar olmalı, lakin öz fəaliyyətində qəddarlığa yol verməməlidir;
- müəllimdə yumor hissi, bəzi xoşagəlməz hadisələri yumşaltmaq, gərginliyi azaltmaq bacarığı olmalı, heç bir cəhdlə uşağı alçaldıcı hərəkətlərə yol verməməlidir (Ağayeva, 1999: 67).

Müəllimin dərslə hazırlığı

Xüsusi təhsil müəssisələrində müəllimin dərslə hazırlığı bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç mərhələdən – diaqnostika, proqnozlaşdırma və planlaşdırma (M.İ.Maxmutov, P.İ.Pidkasistiy, Q.M.Dulnev, V.V.Voronkova) və ya iki həlqədən: dərslə sisteminin planlaşdırılması və bu planlaşdırmanın hər bir dərslə üçün konkretləşdirilməsindən ibarətdir. Müəllimin diaqnostik hazırlığı dərslə aparılmasında bütün vəziyyətlərin müəyyən edilməsini (ümumi dərslə sistemində dərslə yeri, şagirdlərin imkanlarını, onların fəaliyyət motivləri, intellektual xüsusiyyətləri, tədris materialının xarakteri) nəzərdə tutur. Bu konkret şəraitdə müəllimin öz işinin nəticələrini öncədən görmək bacarığında özünü göstərir. Buna əsaslanaraq müəllim öz fəaliyyətinin strategiyasını müəyyənləşdirir, müəyyən olunmuş kəmiyyətdə və keyfiyyətdə pedaqoji imkanlarını dəyərləndirir. Başqa sözlə, proqnozlaşdırma gələcəkdə keçiriləcək dərslə müxtəlif variantlarını qiymətləndirməyə yönəldilir (Hüseynova, 2014: 23).

Proqnozlaşdırma və planlaşdırma şagirdlərin bilik həcmi, planlaşdırmanın növü və formasının seçilməsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Proqnozlaşdırmanın müasir texnologiyaları dərslə səmərəliliyinin kəmiyyət göstəricilərini üzə çıxarmağa imkan verir. Bu aşağıdakı qaydada olur: Dərslə məqsədi bilik, bacarıq və vərdisləri formalaşdırmaqdır. Planlaşdırma dərslə hazırlığının son mərhələsi hesab olunur. Həm ümumi, həm də xüsusi korreksiya təhsili sistemində planlaşdırmanın iki növü fərqləndirilir: mövzulara görə – təqvim tematik və gündəlik, dərslə üzrə – plan konspekt.

Təqvim-tematik plan müəllim tərəfindən mövzu üzrə işdən öncə tərtib edilir və tematik planda həmin planlaşdırma növünün bütün komponentlərini əhatə edir. Dərslə vaxtı onun strukturu, öyrənilən materialın həcmi, dərslə ardıcılığı və onun məzmunu isə konkret fənn üzrə tədris planı ilə müəyyənləşir. Dərslə məqsədi və vəzifələri təlim prosesinin ümumi pedaqoji və korreksiya yönəlişliyindən asılı olur. Dərslə təchizatı (cədvəl, şəkil, didaktik material) onun məzmunu, nəzərdə tutulmuş metodiki işi hesaba almaqla seçilir. Tematik planlaşdırma gündəlik dərslə planlaşdırılmasının əsasını təşkil edir, dərslə tipini, onun təsvir, məqsəd və vəzifələrini nəzərə almağı özündə əks etdirir (Qasimov, 2004: 94).

Nəticə

Əlilliyin tibbi modeli fərdə köklənir, onu problemi olan insan kimi təsvir edir. Bu yanaşma şəxsin cəmiyyətdə fəal olmamasına şərait yaradan amilləri və ya maneələri nəzərə almır. Xüsusi təhsil kontekstində isə tibbi yanaşma əlilliyi olan uşaqların məktəbdə öyrənmək və səmərəli şəkildə iştirak etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Əlilliyə tibbi yanaşma insan hüquqlarına əsaslanan yanaşmanın dinamikliyini və kompleks xarakterini əks etdirmir, fərdə diaqnozu əsasında baxmağımıza gətirib çıxarır (Aksenova, Arkhipov, Belyakova, 2001: 136).

Nəticədə, uşaq əlilliyə görə damğalanır, maneələri aradan qaldırmaq və təhsil sistemində islahat aparmaq əvəzinə, bu, problem kimi qəbul olunur. Yalnız əlilliyi olan uşaqlar deyil, bir çox məktəblilər də tədris prosesində çətinliklərlə üzləşirlər. Təlimi yaxşılaşdırmaq üçün bu çətinliklər aradan qaldırılmalı, aparılan dəyişikliklər bütün uşaqlar üçün təlim şəraitinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olmalıdır. Əlilliyi olan uşaqlarla ayrıca məşğul olmaq üçün mütəxəssislər cəlb etməkdənsə, məktəbdə dərslə deyən müəllimlərin peşəkarlıq səriştəsi artırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Rəfiyeva, L., Məmmədova, M., Yusifova, E., Abbasova, S. (2020). Korreksiya işlərinin həyata keçirilməsi. Bakı, 144 s.
2. Qasimov, S.Ə., Talıbov, Y. (2000). Anomal uşaqların əlahiddə pedaqogikanın əsasları. Bakı, 198 s.
3. Hüseynova, N.T., Rüstəmov, L.H. (2006). Xüsusi pedaqogika. Bakı, 210 s.
4. Ağayeva, T.H. (1999). Ümumtəhsil məktəblərində loqopedik işin təşkili. Bakı: ADPU, 87 s.
5. Ağayeva, T.H., Əliyeva, S.M. (1999). Loqopediyanın nəzəri-praktik məsələləri. Bakı: Maarif, 190 s.
6. Hüseynova, N.T. (2014). Loqopedik atlas. Bakı, 115 s.
7. Qasimov, S.Ə., Kərimova, E.M. (2004). Əqli və fiziki inkişafı ləngiyən uşaqların diaqnostikası və korreksiyası. Bakı, 156 s.
8. Aksenova, L.I., Arkhipov, B.A., Belyakova, L.I. (2001). Spetsial'naya pedagogika. Moskva: Akademiya, 394 s.

Göndərilib: 13.05.2024

Qəbul edilib: 20.06.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/36/56-58>

Vüsal Hüseynov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
huseynovvusal59@gmail.com

TAM ORTAQLIĞIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ÜSTÜN CƏHƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə kommersiya təşkilatlarının bir növü hesab edilən tam ortaqlığın xüsusiyyətləri və üstünlüklərindən bəhs olunur. O, ortaqların hər birinin idarəetmədə iştirakı rahatlığı və risklərin bölüşdürülməsi məsələlərinin biznes subyektləri üçün necə mühüm forumlar rolunu oynadığını vurğulayır. Əhatə olunan mövzulara tam ortaqlığın anlayışı, fəaliyyət sferası, idarəetməsi və üstünlükləri daxildir. Bundan əlavə, məqalədə düzgün idarəetmə strukturunun seçilməsinin vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: tam ortaqlıq, kommandit ortaqlıq, təsisçi, şərikli kapital, birgə məsuliyyət, paylara bölünmüş mənfəət, idarəetmə rahatlığı, idarəedici ortaqlıq

Vusal Hüseynov
Baku State University
master student
huseynovvusal59@gmail.com

Features and advantages of a full partnership

Abstract

The article talks about the features and advantages of a full partnership, which is considered a type of commercial organization. He emphasizes how the ease of participation of each of the partners in management and the distribution of risks serve as important forums for business entities. The topics covered include the concept, sphere of activity, management and advantages of a full partnership. In addition, the article emphasizes the importance of choosing the right management structure.

Keywords: full partnership, limited partnership, founder, shared capital, joint responsibility, profit divided into shares, ease of management, managing partner

Giriş

Müasir dövrdə iqtisadi şərtlərin sürətli dəyişməsi və inkişafı nəticəsində fərdi kapitalın əhəmiyyətsiz olduğu kifayət qədər açıq görünür. Bu baxımdan biznes dünyasında böyük sahibkar birlikləri fərdi sahibkarları əvəz edirlər. Fərdi investorlar indi biznes həyatı ilə əlaqəli riskləri bölüşmək, rəqabət üstünlüyü qazanmaq və yeni bazarlara çıxmaq üçün birləşmə yolunu seçirlər. Bu zaman onlara ən uyğun təşkilati hüquqi forma kimi təsərrüfat ortaqlığı təqdim olunur.

Tam ortaqlıq təsisçilərinin (ortaqların) paylarına bölünmüş formada nizamnamə kapitalı olan kommersiya təşkilatlarıdır. Tam ortaqlığın kommandit ortaqlığından əsas fərqi odur ki, burada ortaqların hər biri ortaqlığın adından sahibkarlıq fəaliyyəti icra edir və bu fəaliyyət zamanı yaranan öhdəliklər qarşısında öz əmlakları ilə birgə cavabdeh hesab edirlər. Tam ortaqlığın dəqiq anlayışını öyrənmək üçün Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 69.1-ci maddəsinə nəzər salaq: 69.1. Ortaqlıq o halda tam ortaqlıq sayılır ki, onun iştirakçıları (tam ortaqları) nizamnaməyə müvafiq surətdə ortaqlıq adından sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur və ortaqlığın öhdəlikləri üzrə onlara mənsub əmlakla məsuliyyət daşıyırlar (1).

Tam ortaqlıqdakı bütün tərəfdaşlar müqavilədə başqa hal göstərilmədiyi təqdirdə, işin idarə edilməsində iştirak etmək üçün bərabər hüquq və səlahiyyətlərə malikdirlər. Bir qayda olaraq, qərar

qəbul edərkən hər tərəfdaşa bir bərabər səs verilir. Nizamnamə kapitalına uyğun olaraq, bu səslər müvafiq olaraq kapital töhfələrinə görə hesablanır.

Bir ortaqlığın fəaliyyət sferası mürəkkəb və ya genişdirsə, bu zaman hər birinin öz səsvermə hüquqları olan müxtəlif ortaqlar cəlb edərək bir ortaqlıq qurmaq mümkündür. Gündəlik icra olunan əməliyyatlar komitə və ya idarəedici ortaqlar tərəfindən həyata keçirilə bilər. Eyni zamanda fəaliyyətlə bağlı bütün vacib qərarların qəbul edilməsi ortaqların səsini tələb edir (Həsənov, 2018).

Alternativ bir metod varsa, həmin metod nizamnamə ilə bütün iştirakçılar tərəfindən təsdiqlənməlidir. Bütün ortaqlıq müqavilələrinə gələcəkdə mübahisəli ola biləcək vəziyyətlərlə necə mübarizə aparılacağına dair ən az bir müddəə daxil edilməli və həmin müddəə mübahisəli vəziyyət yaranarsa, necə həll olacağını əks etdirməlidir.

Ortaqlığın borcları üçün iştirakçılar birgə məsuliyyət daşıyır, borclarını ödəmək üçün ortaqlığın əmlakı çatışmadıqda, öz əmlakları ilə cavabdeh olurlar. Şirkətin borclarına isə onun səhmdarları (iştirakçıları) cavabdeh deyillər və ancaq onlara aid olan hissələrin (səhmlərin) dəyəri həddində zərər riski daşıyırlar. Şirkət öz kreditorları qarşısında səhmdarların (iştirakçıların) əmlakı ilə deyil, yalnız özünə aid əmlakla cavabdehdir (Kərimov, 2014: 58).

Tam ortaqlığın kifayət qədər üstün cəhətləri vardır. Bu barədə qeyd etmişdik ki, tam ortaqlığın bütün iştirakçıları ortaqlığın fəaliyyətindən yaranan öhdəliklər və ya borclar qarşısında öz əmlakı ilə birgə cavabdehdir. Eyni zamanda tam ortaqlığın mənfəəti və zərəri əgər nizamnamədə və ya iştirakçıların digər razılaşmasında ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onun iştirakçıları arasında onların şərikli kapitaldakı paylarına mütənasib surətdə bölüşdürülür. Ortaqlıq iştirakçısının mənfəət və zərərdə iştirakdan kənar edilməsi barədə razılaşma əhəmiyyətsizdir.

Tam ortaqlığın digər üstün cəhəti idarəetmə rahatlığı ilə bağlıdır. Ortaqlığın idarə edilməsində xarici təcrübə kifayət qədər genişdir. Qanunvericilik oxşarlığı baxımından ilk növbədə Rusiya Federasiyasının yurisdiksiyasına tam ortaqlıq aspektindən yanaşaq.

Xərclər və əsaslı məsrəflər üçün maliyyə yükünün bölüşdürülməsi həm də təkbaşına işə yanaşmaqdan daha əhəmiyyətli qənaətə gətirib çıxarır. Biznes daha da böyüdükdə, daha çox kapitalla və daha yaxşı borc götürmə qabiliyyətinə sahib olmaq mümkündür (4).

Tam ortaqlıq Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənən kommersiya təşkilatı formalarından biri hesab edilir. Onun əsas xüsusiyyəti budur ki, tam ortaqlığın idarəetməsində yalnız bir təsisçi iştirak etmir, ortaqlığın idarəsi bütün iştirakçıları tərəfindən həyata keçirilir. Tam ortaqlardan hər biri onların bütün hamısının hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirən ortaqlığın yaradılması haqqında müqavilə bağlayırlar. Tam ortaqlığın əsas təsisçisi ortaqlığın işlərini aparmaq öhdəliyini götürən və ortaqlıq adından üçüncü tərəflərlə əqdlər bağlayan şəxsdir. Eyni zamanda tam ortaqlığın hər bir iştirakçısı öz əmlakı çərçivəsində öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşıyır (Nağıyev, Bondarenko, Məmmədov, 2023). Tam ortaqlığın bütün iştirakçıları bərabər hüquq və vəzifələrə sahibdirlər. Burada hər bir iştirakçı ortaqlıq işlərinin aparılmasında və qərar qəbulunda iştirak etmək, həmçinin mənfəəti müəyyən edilmiş paylara uyğun olaraq bölmək hüququna malikdir. Bununla yanaşı, hər bir iştirakçı qərar qəbulu zamanı bir səsə sahibdir.

Mühasibat uçotunun tam ortaqlıqda aparılması hər bir iştirakçının məsuliyyətidir. Mühasibat uçotu qanunla müəyyən edilmiş tələblərə uyğun aparılmalı və ortaqlığın əmlakı və maliyyə vəziyyəti haqqında məlumatların etibarlılığını və tamlığını təmin etməlidir. İştirakçılar arasında mübahisələr və fikir ayrılıqları olduqda, hüquq və mənafeələrini qorumaq üçün məhkəməyə müraciət edə bilərlər (6). Beləliklə, Rusiya Federasiyasının yurisdiksiyasına görə, tam ortaqlıqda idarəetmə onun təsis müqaviləsi və qanunla nəzərdə tutulmuş xüsusi qaydalara malikdir. Tam ortaqlıqda iştirakçılar ortaqlığın öhdəliklərinə görə birgə məsuliyyət daşımaqla, bərabər hüquq və vəzifələrə sahibdirlər. Mənfəət əldə etmək hüququna malikdirlər. Mühasibat uçotu hər bir iştirakçının məsuliyyətidir və qanunun tələblərinə uyğun aparılmalıdır.

Tam ortaqlıqda idarəetmə müxtəlif prinsiplərə əsaslanır:

1. *İştirakçıların bərabərliyi.* Ortaqlığın hər bir iştirakçısı bərabər hüquq və vəzifələrə malikdir və ortaqlığın fəaliyyəti zamanı qərar qəbulu, həmçinin idarəyə bərabər təsir göstərilir. Tam

ortaqlığın hər bir iştirakçısı hüquq normaları və cəmiyyətin nizamnaməsi ilə formalaşmış və tənzimlənən müəyyən hüquq və vəzifələrə malikdirlər.

2. *Razılaşdırılmış qərar qəbulu*. Ortaqlığın fəaliyyəti ilə əlaqədar olan mühüm məsələlər ümumi razılıq əsasında ortaqlar tərəfindən razılaşdırılmış şəkildə qəbul edilir.

3. *İştirakçıların məsuliyyəti*. Burada iştirakçılar öz payları daxilində ortaqlığın fəaliyyəti nəticəsində yaranmış olan öhdəliklərə görə birgə məsuliyyət daşıyırlar.

Tam ortaqlıqda iştirakçılar müəyyən hüquq və vəzifələrə malikdirlər. Tam ortaqlar iştirakçıların ümumi yığıncağında ortaqlığın fəaliyyəti ilə bağlı bütün məsələlərdə qərar qəbul etmək hüququna malikdirlər. Eyni zamanda hər bir iştirakçı səs verərkən bir səs almaq hüququna malikdir. İştirakçılar nizamnamə kapitalındakı paylarına mütənasib formada ortaqlıq tərəfindən qazanılmış xalis mənfəət əldə etmək hüququna malikdirlər (John, 2020).

İştirakçılar cəmiyyətin idarə edilməsində, o cümlədən nizamnamənin dəyişdirilməsi və ya cəmiyyətin ləğvi kimi vacib məsələlərdə qərar qəbul edilməsində iştirak etmək, həmçinin ortaqlığın sənədləri ilə tanış olmaq, maliyyə vəziyyəti barədə məlumat almaq hüququna malikdirlər. Burada iştirakçılar ortaqlığa və onun orqanlarına dəymiş ziyana görə məsuliyyət məsələlərinə dair tələblər irəli sürmək hüququna malikdirlər.

Tam ortaqlığın iştirakçıların vəzifələri

Tam ortaqlar qanunvericilik və nizamnamə ilə nəzərdə tutulan vəzifələri icra etməklə bağlı öhdəlik daşıyırlar. Onlar tam ortaqların ümumi yığıncağında ortaqlıqla bağlı qərar qəbul edilməsində iştirak etməli və qəbul edilmiş olan qərarları icra etməlidirlər. Həmçinin ortaqlığın fəaliyyəti dövründə əldə olunan məlumatların məxfiliyini qorumalıdırlar. Ortaqların hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi nəticəsində ortaqlığa dəymiş ziyana görə məsuliyyət daşımalıdırlar (8).

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, tam ortaqlıq formasında yaradılmış kommertiya təşkilatı risklərin bölüşdürülməsi və idarəetmə rahatlığı ilə digər kommertiya təşkilatlarından fərqlənir. Beynəlxalq təcrübəyə nəzər salsaq görərik ki, Amerika qanunvericiliyində tam ortaqlıqlara vergi güzəştləri də tətbiq edilir. Onlar bəzi vergilərdən azad olunur. Müasir dövrdə risklərin bölüşdürülməsi məsələsi biznes subyektlərini ən çox düşündürən məsələlərdən biri hesab edildiyindən tam ortaqlıq bu barədə üstünlük təmin edir. İdarəetmə rahatlığı və sərbəstliyi isə həmin subyektlər üçün bir digər vacib məsələdir. Tam ortaqlıqda qərarların qəbul edilməsi və digər idarəetmə prosedurlarının icrasının sadəliyi, ortaqların idarəetmədə birbaşa iştirakı bu kommertiya təşkilatını fərqləndirən bir digər xüsusiyyətdir. Bu üstünlüklərə malik olmasına baxmayaraq, tam ortaqlıq respublikamızda gec-gec müraciət edilən təşkilati-hüquqi forma hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. (2023). Bakı: Qanun.
2. Həsənov, S. (2018). Korporativ hüquq. Bakı: Elm və təhsil.
3. Kərimov, E. (2014). Azərbaycan Korporativ (Şirkətlər) hüququ. Bakı: Qanun.
4. Tərəfdaşlıq və MMC: Bilmək üçün fərqlər və faydalar
<https://www.doola.com/az/blog/partnership-vs-llc/?nab=0>
5. Nağıyev, F., Bondarenko, N., Məmmədov, R., Kiçik, K. (2013). Kommertiya (Sahibkarlıq) hüququ. Praktikum. Bakı: "Sapfir-15" MMC, 152 s.
6. Ortaqlıqların idarə edilməsi:
<https://www.upcounsel.com/management-of-partnership>
7. John, S. (2020). The Modern Corporation and Private Property. New York, 400 p.
8. Türk Ticarət Qanunu:
<https://www.seckin.com.tr/kitap/turk-ticaret-kanunu-ahmet-gokcen/seckin-yayincilik/ismm-girisimcilik-ve-inovasyon-hukuku/1358>

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/36/59-63>

Nihad Mehbaliyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
nihad.mehbaliyev@mail.ru

İNNOVATİV SOSIAL-İQTİSADİ İNKİŞAF VƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ONUN TƏTBİQ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafından bəhs olunmuş, muxtar respublikada iqtisadiyyatın inkişafının davamlılığının təmin edilməsi, infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması, əhalinin məşğulluğunun və maddi rifahının yüksəldilməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərdə innovasiyaların tətbiqinin təsir mexanizmi ortaya qoyularaq təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *sosial-iqtisadi inkişaf, iqtisadi artım, innovasiya siyasəti, innovasiya fəaliyyəti*

Nihad Mehbaliyev
Nakhchivan State University
nihad.mehbaliyev@mail.ru

Innovative socio-economic development and its application directions in Nakhchivan Autonomous Republic

Abstract

In the article, the socio-economic development of the Nakhchivan Autonomous Republic was discussed, the impact mechanism of the application of innovations in the measures implemented to ensure the sustainability of the economy in the autonomous republic, the further improvement of infrastructure and social services, and the improvement of the population's employment and financial well-being was revealed and analyzed.

Keywords: *socio-economic development, economic growth, innovation policy, innovation activity*

Giriş

Azərbaycanda aparılan islahatlar, düşünülmüş siyasət ölkəmizin hərtərəfli inkişafını təmin edir. Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş, möhtərəm Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən müasir qlobal çağırışlar əsasında zəngiləşdirilərək uğurla davam etdirilən milli inkişaf strategiyası ölkəmizin və xalqımızın gələcəyinə böyük nikbinliklə baxmağa imkan verir. Son on il ərzində Azərbaycan dünyada ən sürətli tempiylə inkişaf edən dövlət kimi tanınır. Bunun başlıca səbəbi elmi əsaslara söykənən iqtisadi islahatların siyasi islahatlarla tamamlanması və uzlaşdırılmasıdır. Azərbaycanın bu təcrübəsi dünyada maraqla qarşılır və öyrənilir. Dövlətimizin başçısının qarşıya qoyduğu ən mühüm vəzifələr sırasında sosial-iqtisadi inkişafın innovativ və kreativ vasitələrlə sürətləndirilməsi mühüm yer tutur. İnnovasiya proseslərinin intensivliyinin artması hazırda qlobal iqtisadi sistemdə baş verən dəyişikliklərin mühüm istiqamətlərindəndir. İnnovasiya mühiti üçün əlverişli şəraitin yaradılması prosesi olduqca mürəkkəb və resurs həcmlidir və burada “yaradıcı” rol dövlətə məxsusdur. İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində innovasiyaların, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə yanaşı, iqtisadi münasibətlərin etibarlılığı və sabitliyini təmin edən, cəmiyyətin praktik olaraq əhəmiyyətli məsələlərinin ən effektiv həllinə imkan yaradan hüquqi vasitələr də xüsusi əhəmiyyət daşıyır (1).

İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsinə dövlət səviyyəsində böyük əhəmiyyət verilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir innovasiya siyasəti dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, hakimiyyət orqanlarının elm, texnika və elmi-texniki nailiyyətlərinin həyata keçirilməsi sahəsində apardığı fəaliyyətin məqsədini, istiqamət və formalarını müəyyənləşdirir. Müvafiq siyasətin əsasını elmi-

texniki inkişafın konseptual hüquqi əsasları təşkil edir. Həmin əsasların işlənilib hazırlanması zamanı əsaslandırılmış müddəalar elmin aparıcı sahələrinin inkişaf istiqamətlərinin və texnoloji proseslərin yerləşdirilməsi tədbirlərini əhatə etməlidir. Bu zaman elmi-texniki inkişafın stimullaşdırılması sisteminin təkmilləşdirilməsi, elmin və texnikanın prioritet inkişaf istiqamətlərinin seçilməsi, lisenziya-patent hüququ, eləcə də intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması, elmi infrastrukturun yeniləşdirilməsi, elmi kadrların mövcud tələblər səviyyəsində hazırlanması və s. kimi tədbirlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Ümumiyyətlə, dövlətin innovasiya siyasətinin əsas məqsədləri iqtisadi ədəbiyyatlarda aşağıdakı kimi ifadə olunur:

- innovasiya fəaliyyəti üçün iqtisadi, hüquqi və təşkilati şəraitin yaradılması;
- innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına, habelə innovasiya sferasında bazar münasibətlərinin və sahibkarlığın inkişafına yardım göstərmək;
- innovasiya fəaliyyətinə dövlət yardımının genişləndirilməsi, innovasiya fəaliyyətinin inkişafına yönləndirilmiş dövlət resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- beynəlxalq bazarlarda milli innovasiya məhsullarının satışının və ölkənin ixrac potensialının inkişafı üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi və s.

Son illər ərzində ölkəmizdə innovasiyaların tiplərinə görə ümumi sənayedə innovasiyalara çəkilən xərclərin strukturunda ciddi dəyişiklik qeydə alınmışdır. Bunun da əsas səbəbi ölkədə dövlət və özəl sektor tərəfindən sənaye sahələrinin inkişafına ayrılan investisiya qoyuluşlarının, istehsal olunan innovasiyalı sənaye məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin və ixrac imkanlarının yüksəlməsi, daxili bazarın sənaye məhsullarına olan tələbatının artması və s. hesab olunur (2).

Ötən dövr ərzində ölkə iqtisadiyyatının inkişafının müxtəlif istiqamətlərinin vahid dövlət proqramları çərçivəsində tənzimlənməsi, iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, sosial-iqtisadi inkişafda regionların rolunun yüksəldilməsi, iqtisadiyyatın sahələrinin və regionların kompleks inkişafının təmin edilməsi nəticəsində əhalinin rifah halının və həyat standartlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir (3).

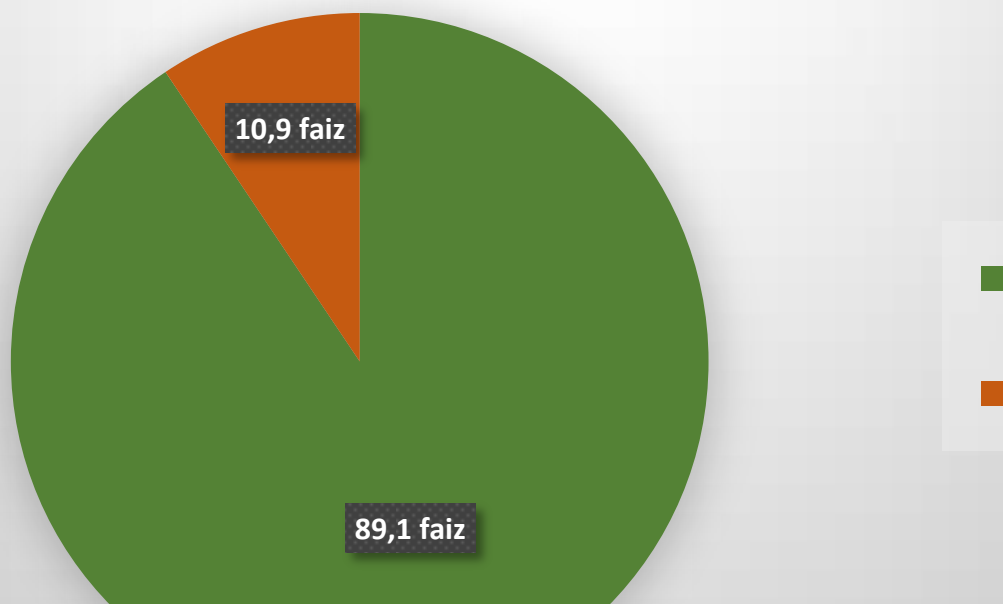
Qeyd olunan ümumi inkişaf fonunda Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatı və sosial həyatı özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Bunlarla yanaşı ölkə başçısı tərəfindən muxtar respublikanın inkişafına da yüksək qayğı göstərilir. Muxtar respublikada həyata keçirilən islahatlar, cənab Prezidentin müvafiq Fərmanı ilə yeni idarəetmə institutunun yaradılması, bütün sahələrdə əhalinin indiyə qədər üzləşdiyi çətinliklərin, problemlərin həllini tapmasına imkan yaratmışdır. İnkişafın təmin edilməsi, ictimai, sosial və iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması məqsədilə müvafiq fəaliyyətlər həyata keçirilməkdədir (4). Muxtar respublikada iqtisadiyyatın inkişafının davamlılığının təmin edilməsi, infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması, əhalinin məşğulluğunun və maddi rifahının yüksəldilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2023-cü il 5 iyun tarixli Sərəncamı ilə “Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair 2023-2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Dövlət Proqramı yeni mərhələdə qarşıya qoyulmuş hədəflərin reallaşdırılması məqsədilə hazırlanmışdır. Dövlət Proqramında Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının daha da sürətləndirilməsinə nail olunması üçün məqsədlər və prioritet istiqamətlər müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2023-cü il 15 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə “Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair 2023-2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın 2023-2024-cü illər üzrə Təfəsilatlı Tədbirlər Planı” təsdiq edilmişdir.

Mövcud imkanlardan istifadə edilməklə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi həyatında, o cümlədən kənd yerlərində iqtisadi fəaliyyətin sürətləndirilməsi, əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması, investisiyaların cəlb edilməsi nəticəsində ixrac potensialının artırılması, dayanıqlı iş yerlərinin yaradılması istiqamətlərində işlərin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçməsi əsas hədəflərdəndir (5). Statistik məlumatlara nəzər saldıqda son illər muxtar respublikada aparılan islahatların artıq öz bəhrəsini verdiyinin şahidi oluruq.

Makroiqtisadi göstəricilər

2023-cü ildə iqtisadiyyatın əsas sahələri üzrə məhsul buraxılışı 1 milyard 552 milyon 115 min 800 manat olmuşdur.

Sənaye məhsulu istehsalı

2023-cü ildə muxtar respublikada 593 milyon 899 min 900 manat dəyəərində sənaye məhsulu istehsal edilmişdir ki, bunun da 529 milyon 326 min 300 manatı və ya 89,1 faizi malların, 64 milyon 573 min 600 manatı və ya 10,9 faizi isə xidmətlərin payına düşmüşdür.

Göstəricinin adı	2023-cü ildə, faktiki
Ümumi məhsul buraxılışı, min manat	1 552 115,8
Sənaye məhsulu, min manat	593 899,9
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, min manat	167 477,9
Kənd təsərrüfatı məhsulu, min manat	358 429,4
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, min ton	7 076,4
İnformasiya və rabitə xidmətləri, min manat	34 242,7
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	1 137 943,6
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, min manat	178 174,4
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, min manat	184 385,5
Dövlət büdcəsinin xərcləri, min manat	553 857,2
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	679,2*

Qeyd: *2023-cü ilin yanvar – noyabr ayları

Muxtar respublikada səmərəli məşğulluq imkanlarının yaradılması əhalinin alıcılıq qabiliyyətini yüksəlmiş, əmtəə dövriyyəsinin həcmi genişləndirmişdir. 2023-cü ildə muxtar respublikada pərakəndə ticarət dövriyyəsi 1 milyard 137 milyon 943 min 600 manat təşkil etmişdir.

2023-cü ildə əhaliyə 178 milyon 174 min 400 manatlıq ödənişli xidmətlər göstərilmişdir. Həmin dövrdə muxtar respublikada informasiya və rabitə xidmətləri 34 milyon 242 min 700 manat olmuşdur.

2023-cü ildə bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitala ümumilikdə 167 milyon 477 min 900 manat vəsait yönəldilmişdir. Həmin vəsaitin 82,3 faizi və ya 137 milyon 776 min 600 manatı tikinti-quraşdırma işlərinin payına düşür. Tikinti-quraşdırma işləri və avadanlıqların alınması üçün dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan vəsaitlər hesabına ümumilikdə 32.1 milyon manat ayrılmışdır. Yerdə qalan vəsaitlər fərdi təsərrüfatlar və sahibkarlıq subyektləri tərəfindən maliyyələşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, innovasiyalar daha təkmil texnoloji proses yaradılması, bazara yeni məhsul çıxarılması, həmçinin sosial xidmətlərə yeni tərzdə yanaşma ilə ifadə olunur. Zaman keçdikcə bütün sahələrdə innovasiyaların artan sürətlə tətbiq olunması muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının müasir mənzərəsini yaradıb. İqtisadiyyatımızın sahə strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər, ənənəvi sahələrlə yanaşı texnoloji və elm tutumlu yeni sahələrin meydana gəlməsi, yeni məhsulların istehsalı, mövcud məhsulların yeni növ və modifikasiyalarda bazara çıxarılması ilbəl daha geniş miqyas alıb. İstehsala uzunmüddətli innovativ yanaşmanın nəticəsidir ki, hazırda muxtar respublikada 383 növdə məhsul istehsal olunur, 350 növdə məhsula tələbat tamamilə yerli istehsal hesabına ödənilir. Sənayedə və kənd təsərrüfatında müasir texnologiyaların, yeni xammal növlərinin istehsala cəlb olunması texnoloji yönümlü innovasiyaların yayılmasını sürətləndirir (6).

Muxtar respublikanın bank, vergi və maliyyə sektorunda innovasiyaların tətbiqi geniş vüsət alıb. Ən müasir texnologiyaların istifadəsi diqqətdə saxlanılıb, nağdsız ödəniş sistemləri, elektron bankçılıq təşəkkül tapıb və inkişaf etdirilib. Maliyyə xidmətlərinə sürətli, asan və səmərəli çıxışı təmin edən yeni ödəmə texnologiyaları, bankomatlar, ödəniş terminaları istifadəyə verilib, sürətli pul köçürmələri imkanı yaradılıb (7).

Ticarətin daha müasir, yüksək rahatlığı və funksionallığı ilə seçilən supermarketlər, alış-veriş mərkəzləri, ixtisaslaşdırılmış satış şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilməsi təmin edilib. Muxtar respublikada müxtəlif yarmarka və festivalların təşkili yerli məhsulların tanıtılmasına, ailə təsərrüfatlarında əmtəəlik, istehsal və bazar təcrübəsinin inkişafına xidmət edən təşkilati innovasiyalardır. Ailə təsərrüfatları üçün müvafiq sahələr üzrə məsləhət və maarifləndirmə xidmətlərinin təşkili, qablaşdırma, etiketlənmə, markalanma dəstəyinin göstərilməsi də bu qəbildən olan yeniliklər kimi diqqətəlayiqdir.

Elm və təhsil müəssisələrində yaradılan müasir informasiya-kommunikasiya infrastrukturunun interaktiv təhsil sisteminə qoşulması kadr hazırlığında yeni dövrün əsasını qoyub. Muxtar respublikanın informasiya-rabitə sistemi tamamilə yeni nəsillə texnologiyalar əsasında qurulub, "Elektron hökumət" portalı vasitəsilə əhaliyə 300-ə yaxın elektron xidmətin göstərilməsi təmin edilib. Enerji təsərrüfatı smart texnologiyaların tətbiqi mərhələsinə yüksəlib. Muxtar respublikada istifadəyə verilmiş günəş elektrik stansiyaları dövrümüzün ən qabaqcıl innovasiya nümunəsidir.

Kənd yaşayış məntəqələrində əhalinin bütün zəruri xidmətlərini eyni məkanda əldə etməyə imkan yaradan kənd və xidmət mərkəzləri, vətəndaşlara yaşadıkları ərazidə göstərilən səyyar xidmətlər, nümunəvi təsərrüfat və ailə təsərrüfatı layihələri, Ağbulaq turizm istirahət bölgəsi kimi muxtar respublikaya məxsus olan sosial və biznes yönümlü innovasiyalar orijinal ideyası və yüksək səmərəliliyi ilə seçilir (Məmmədov, 2004).

Azad sahibkarlıq fəaliyyətinin geniş vüsət aldığı muxtar respublikada yerli ehtiyatlar hesabına müxtəlif növdə sənaye məhsulları istehsalının təşkili, aqrar sektorda emal sənayesinin genişləndirilməsi, sosial xidmət sahələrində kiçik və orta sahibkarlığın daha da gücləndirilməsi öz bəhrəsini verməkdədir. Beləliklə, sadaladığımız sahələr üzrə həyata keçirilən və görülən işlər muxtar respublikanın bütövlükdə sosial-iqtisadi sahələrinin inkişafının innovativ və kreativ imkanlarla sürətli şəkildə inkişafını bir daha sübut edir.

Nəticə

Fikrimizcə, Azərbaycanda və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında müasir innovasiya siyasətinin davam etdirilməsi ölkənin iqtisadi inkişafına müsbət təsir edir. Lakin bu sahədə beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, iqtisadi siyasətin davam etdirilməsi zəruridir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi onu göstərir ki, innovasiya tələblərinə müvafiq olan borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi forması istiqrazların buraxılmasıdır. Onların xarakterik cəhəti uzunmüddətli tədavül dövrünün (bir neçə on il) olmasıdır. İddia etmək olar ki, baxılan proseslər üçün istiqraz borcları əsasında maliyyələşdirmə daha üstün tutulur. Məsələn, bu təcrübənin ölkəmizdə də tətbiqini daha məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Ümumiyyətlə, maliyyə resurslarının cəlb edilməsinin növbəti forması xarici mənbələr hesabına şəxsi kapitalın artırılmasıdır. Belə forma xüsusilə yüksək reputasiyaya və şöhrətə malik olan artıq çoxdan ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün vacibdir. Onlar səhmləri emissiya etmək və bunun hesabına öz kapitalını artırmaq imkanlarına malikdirlər.

Beləliklə, təhlildən də göründüyü kimi, yaxın perspektiv dövr ərzində innovasiya siyasətinin davam etdirilməsi zəruri və məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. www.serqqapisi.gov.az
2. www.google.az
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı.
4. www.nuhcixan.az
5. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair 2023-2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı.
6. www.statistika.nmr.az
7. www.ntv.az
8. Məmmədov, S. (2004). Naxçıvan 80. Bakı: Araz, 166 s.

Göndərilib: 25.04.2024

Qəbul edilib: 10.06.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/36/64-67>

Gövhar Məmmədağiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
Qazax filialı
govharmammadtagiyeva@gmail.com

TƏLİM PROSESİNDƏ EKOLOJİ TƏRBIYƏNİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Müasir dünyamızda son dərəcə böyük ekoloji problemlər mövcuddur. İnsanlar müxtəlif seçimlər qarşısında qalmışdır. Bunun nəticəsidir ki, respublikamızda ekoloji problemlərə diqqət xeyli artmış, bu mövzuya həsr olunmuş onlarla qanun, qərarlar qəbul edilmiş, yüzlərlə konfrans, seminar və toplantılar keçirilmişdir. Yaşamaq üçün vacib olan ətraf mühiti hansı vasitələrlə, hansı üsullarla qorumaq məsələsi ön plana çıxmışdır. Ekoloji problemlərin heç də bir çox texniki vasitələrlə deyil, həmçinin cəmiyyətin bütün üzvlərinin təbiətə olan münasibətləri vasitəsilə ümumbəşəri dəyərlərlə, davranışlarla həlli yolunu tapa biləcəyi mümkündür. Ekoloji fəaliyyət tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edilməlidir. Bütün bu kimi işlərin uğurla həyata keçirilməsində müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı, məqsədyönlü əməkdaşlığı xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *ekologiya, təlim, tərbiyə, təbiət, ekskursiya, ətraf aləm, şagird, münasibət, mərhəmət*

Govhar Mammadtaghiyeva
Baku State University
Gazakh branch
govharmammadtagiyeva@gmail.com

Organization ways of ecological upbringing in the educational process

Abstract

Environmental problems in our modern world are extremely large. People are faced with various choices. As a result of this, attention to environmental problems has increased significantly in our Republic, dozens of laws and decisions dedicated to this topic have been adopted, and hundreds of conferences, seminars and meetings have been held. What means and methods to protect the environment, which is important for living, came to the fore. It is possible that ecological problems can be solved not by many technical means, but also by means of the attitude of all members of the society towards nature with universal values and behaviors. Environmental activity should be used as a means of education. Mutual, purposeful cooperation of teachers and students is important for the successful implementation of all such works.

Keywords: *ecology, training, nature, excursion, environment, student, attitude, mercy*

Giriş

“Ekologiya” yunan sözü olub, yurd (məkan) haqqında təlim deməkdir. Ekoloji tərbiyə ahəngdar şəxsiyyətin tərbiyəsinin mühüm tərkib hissəsidir. O, gənc nəsli ekoloji biliklərlə silahlandırmağa, ekoloji mədəniyyəti formalaşdırmağa yönələn tədbirlər sistemidir. Ekoloji tərbiyənin əsasını təbiətə sevgi, onun mühafizəsi işi təşkil edir. İnsan təbiətin bir üzvüdür. Təbiət öz sərvətləri ilə insanı bəsləyir, fiziki və mənəvi qüvvələrini inkişaf etdirir, ona həyat bəxş edir. Lakin bəzən insan öz yaşam mənbəyini – təbiəti, ekoloji mühiti korlayır: udduğu havanı, içdiyi suyu, məhsulunu yediyi torpağı zəhərləyir. Bu yolla insanlıq öz-özünü məhvə doğru aparır, özü üçün dəhşətli fəlakətlər, xəstəliklər yaradır (1).

Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi dövrdən başlayaraq, ölkədə ekoloji təhsil və tərbiyəyə ciddi fikir verilməyə başlandı, ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhsillə bağlı qəbul

edilmiş ekoloji qanun və qərarlar bu problemin həllində atılmış mühüm adımlar oldu. Vətəndaşın mənəvi-əxlaqi inkişafı və şəxsiyyət kimi tərbiyəsi müasir dövlət siyasətinin başlıca vəzifəsinə çevrildi. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev deyirdi: “Mən 1993-cü ildə Bakıya gələrkən bizim əkdüyümüz, becərdiyümüz bəzi ağacların kəsildiyini görəndə elə bildim ki, mənə yaralayıcılar. Mən dəfələrlə demişəm, bir də deyirəm – kim hansı bir sağlam ağacı kəirsə, hesab edin ki, o mənim qolumu, barmaqlarımı kəsir... İnsan qurmalıdır, yaratmalıdır... Hər bir insan əkməlidir, becərməlidir, böyütməlidir. Əgər kimsə sağlam ağacı kəirsə, o, nəinki xalqına, millətinə, ölkəsinə xəyanət edir, o öz ailəsinə, özü-özünə xəyanət edir. Ona görə də siz hər bir ağacın qorunması uğrunda mübarizə aparmalısınız (2). Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra ölkədə ekoloji təhsil və tərbiyəyə ciddi fikir verilməyə başlandı. İlk dövrdə ekoloji təhsil üç əsas istiqamətdə qurulurdu (3).

İnsanda insanlığın inkişafına səbəb olan amillərdən biri mərhəmətliliyin, tolerantlığın formalaşmasıdır. İnsan ətraf aləmlə çoxcəhətli əlaqə və asılılıqdadır. Bu real tərbiyə prosesinin çevikliyini, dinamikliyini, dəyişkənliyini şərtləndirir. Heç bir tərbiyə sistemi dəyişməz deyildir. O, ahəngdar şəxsiyyət tərbiyəsinin bütün tərkib hissələrini özündə birləşdirir. Buraya əqli tərbiyə, elmi dünyagörüşü, ideya-siyasi tərbiyə, əxlaq tərbiyəsi, estetik tərbiyə, əmək tərbiyəsi, hüquq tərbiyəsi, iqtisadi və ekoloji tərbiyə daxildir. Zaman keçdikcə ekoloji tərbiyənin məqsədi təkcə ekoloji biliklərin formalaşdırılmasının təşəkkül tapması deyil, həm də ekoloji mədəniyyətin, ekoloji şüurun, ekoloji yönümlü dünyagörüşün inkişafı oldu. Müasir dünyamızda ekoloji problemlər son dərəcə böyükdür.

Respublika Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006 – 2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamında qeyd etmişdir ki, “Azərbaycan Respublikası hazırda iqtisadi yüksəliş dövrünü yaşayır. Ölkənin geniş sosial iqtisadi islahatlara söykənən ümumi inkişaf konsepsiyasında ətraf mühitin mühafizəsində, insanların sağlam təbii mühitdə yaşaması və təbii sərvətlərdən xalqın rifahının yaxşılaşması naminə istifadəsi məsələləri mühüm yer tutur” (1).

Məlum olduğu kimi, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, cəmiyyətlə təbiət arasında «maddələr mübadiləsi» genişlənərək artdı və ətraf mühitin vəziyyətinin korlanmasına səbəb olmağa başladı. Bunun nəticəsində cəmiyyətin təbiətə «təzyiqi» urbanizasiyası, sənayeləşmə, kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi prosesində daha da artmaqda davam edir. Elmin, texnikanın sürətlə inkişafı ətraf mühitə mütəmadi təsir göstərir. Dünyamızda təbiətlə insan arasında münasibətlərin korlanması, meşələrin, göllərin, dənizlərin, torpağın, havanın çirklənərək zərər görməsinə səbəb olur. Hər bir ölkənin özünəməxsus ətraf mühit strategiyası və siyasət xətti olsa da, qlobal məqsədlər insanların sağlam mühitdə yaşamasının təmin edilməsi, cəmiyyətin sahib olduğu ətraf mühit dəyərlərinin qorunması və inkişafı ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 25 dekabr 2023-cü il tarixli Sərəncamı ilə 2024-cü il “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilmişdir. Sərəncamda qeyd edilir ki, Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişafa dair beş milli prioritetlərindən biri “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” kimi müəyyən edilmişdir. Həmin prioritetə uyğun olaraq, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi istiqamətində işlər aparılır.

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikası yaşıl enerji zonası elan olunmuşdur. Azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma prosesində ətraf mühitin qorunması prioritetdir. Həmin ərazilərdə “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” kimi innovativ yanaşmalar tətbiq edilir, ekosistem bərpa olunur (4).

Azərbaycan sosial və iqtisadi inkişaf sahələrində kifayət qədər nailiyyətlər əldə etmişdir və bu nailiyyətlərin dayanıqlı olması əsas prioritet kimi qəbul edilmişdir. Azərbaycanda ətraf mühit problemlərinin həlli istiqamətində genişmiqyaslı işlərin görülməsi, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş dövlət siyasəti ölkənin dayanıqlı inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Bu gün işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda ekoloji vəziyyət hər bir vətəndaş üçün

olduqca önəmlidir. Müasir dövrümüzdə insanlar müxtəlif seçimlər qarşısında qalmışdır. Yaşamaq üçün vacib olan ətraf mühiti hansı vasitə və üsullarla qorumaq məsələsi ön plana çıxmışdır. Günümüzün başlıca problemlərindən olan ekoloji problemin sosial-iqtisadi amillərlə şərtləndiyi görülür. Ekoloji problemlərin heç də bir çox texniki vasitələrlə deyil, həmçinin müxtəlif insanların – uşaqların, gənclərin, yaşlı nəslin, bir sözlə, cəmiyyətin bütün üzvlərinin təbiətə olan münasibətləri vasitəsilə ümümbəşəri dəyər və davranışlarla həlli yolunu tapa biləcəyi mümkündür. Bunun üçün cəmiyyətin hər bir üzvü müəyyən ekoloji biliklərə yiyələnməli, əhalidə ekoloji dünyagörüşü formalaşmalı, təhsilin ayrı-ayrı pillələrində ekoloji təlimin həyata keçirilməsi təmin edilməli, məktəb, eləcə də məktəbəqədər tədris-tərbiyə müəssisələrində uşaqlar və şagirdlər arasında ekoloji tərbiyəyə xüsusi fikir verilməlidir (5).

Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda (2002) ümumi ekoloji biliklərə yiyələnməsi üçün hər kəsə bərabər şəraitin yaradılması, orta təhsil sistemində ekoloji biliklərin tədrisinin icbariliyi, ekoloji təhsil və maarifləndirmə prosesinin fasiləsizliyi dövlət siyasətinin əsas prinsipləri kimi götürülüb (6). Bütün bu kimi işlərin uğurla həyata keçirilməsində müəllimlərin və şagirdlərin qarşılıqlı, məqsədyönlü fəaliyyəti əhəmiyyətlidir. Bu fəaliyyət prosesinə ekoloji tərbiyə təlim zamanı prosesin tərkib hissəsi kimi iştirak edir. Ölkədə aparılan təhsil islahatları, dövlət tələbləri səviyyəsində müəllimlərə verilən müstəqillik, təhsil prosesinə yaradıcı münasibət, yeni texnologiyaların tətbiqi, təhsilin dünya standartları səviyyəsində yenidən qurulmasında mühüm rol oynayır. Bu islahatlar çərçivəsində ekoloji təhsilin inkişafı və ekoloji dünyagörüşünün formalaşması üçün geniş perspektivlər yaranır. Gənc nəsildə ekoloji dünyagörüşün formalaşması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, ilk növbədə, canlı təbiətə olan humanist münasibətin yaranmasına səbəb olur (Hüseynzadə, Əzizova, Əliyev, Verdiyeva, 2021). Təlim prosesi zamanı ekoloji təhsil və tərbiyə şagirdləri ekologiyanın müxtəlif sahələri üzrə müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırılmalıdır. İlk növbədə şagirdlərə bəsit formada biliklər verilməlidir. Uşaqlara sinif otaqlarının təmiz saxlanması, səliqəli geyinmək, kitab-dəftərlərinin səliqəli və təmiz saxlanılmasının nə üçün lazım olduğu izah edilməlidir. Şagirdlərə sinif otaqlarında, məktəbin həyatında güllərə, ağaclara, quşlara və heyvanlara qulluq etmək, gələcəkdə təbiətə qeyri-insani münasibət hallarına biganə qalmamaq, ona qarşı mübarizə aparmaq bacarığı formalaşdırılmalıdır. Bu vəzifələr bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə keçirilməlidir. Ekoloji fəaliyyət tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edilməlidir. Ekoloji tərbiyə uşaqda müəyyən mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına istiqamətlənməlidir. Belə olduqda, şagirdlər təbiətin qorunmasında, canlılara mərhəmətli münasibətin göstərilməsində fəal iştirak edər, onlarda vətənə, təbiətə məhəbbət hissi dərinləşər. Ekoloji tərbiyənin zəruri komponentlərindən biri vətən sevgisidir (Şükürov, 1999). Təbiəti sevmək, onu qorumaq vətəni sevmək, vətəni qorumaqdır. Ekoloji tərbiyə ekoloji baxışların və mühakimənin yaradılmasına kömək göstərməlidir. Professor Rüşad Hüseynzadə qeyd edir ki, “ekoloji bilikləri kiçik yaşlı məktəblilərə aşılamaq üçün təlim-tərbiyə proqramında ekoloji mövzularda xüsusi yer verilməlidir. Onlar ətraf mühit anlayışı ilə əlaqədar müvafiq olaraq biliklər qazanmağa müvəffəq olduqdan sonra təbiətə qaygılı münasibət bəsləməli olacaqlar. Ətraf mühitdən asılı olaraq hər bir canlının həyat tərzini tənzimləyir. Ətraf aləm haqqında sadə informasiyaya malik olan uşaq bilməlidir ki, o, daim ətraf mühitdən asılı olur və onun orqanizminin dəyişməsində, formalaşmasında əsas rol oynayır (9).

Nəticə

Uşaqlarda ekoloji dünyagörüşün formalaşması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər canlı təbiətə humanist münasibətin yaranmasına səbəb olur. Təbiətlə qarşılıqlı əlaqələrin yaranmasında ekskursiyaların rolu böyükdür. Şagirdlərin tədris fəaliyyətinin səmərəli forması olan təbiətə ekskursiyalar zamanı tərbiyənin vəzifələrinin həyata keçirilməsi imkanları daha genişdir. Məktəblilərdə ekoloji düşüncənin formalaşmasında onların təbiəti qorumaq xarakteri, faydalı əməkdə iştirakı mühüm rol oynayır. Şagirdlərin meşə zolaqları salınmasında, yaşıllaşdırma iməcliklərində iştirakı, bitkilər guşəsinin yaradılmasına qoşulması, təbiətlə bağlı sərgilərin yaradılmasına kömək etməsi və s. ekoloji tərbiyənin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ətraf

mühitə münasibətimizi çağdaş dövrün tələbləri səviyyəsinə yüksəltmək istəyiriksə, fasiləsiz ekoloji təhsilə yiyələnməliyik. Təlim prinsiplərində ekologiyanın əsaslarının öyrədilməsi zamanın tələbinə uyğundur. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyasında (Milli Kurikulum) da bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Şagirdlərdə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması, onlarda ətraf mühitə qayğıkeş və həssas münasibət yaradılması ön plana çəkilir. Ümumtəhsil məktəblərində ekologiya təmayüllü siniflərin təşkili, ekologiyanın ayrıca fənn kimi tədris edilməsi, kimya və fizika fənlərində ekologiyaya aid mövzuların artırılması, buraxılış və qəbul imtahanlarında ekologiyaya aid sualların digər fənlərlə yanaşı testlərə daxil edilməsi, ümumtəhsil məktəblərində digər fənn kabinələri ilə bərabər “Ekologiya” kabinəsinin yaradılması, ümumtəhsil məktəblərində ekologiyanın digər fənlərlə integrativ şəkildə öyrənilməsi zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında Ətraf Mühitin və Təbiəti Mühafizə Fəaliyyətinin Vəziyyətinə dair Dövlət Məruzəsi. (1993). Bakı: Ergün.
2. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 23 may 2001-ci il. № 485.
3. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. “Ekologiya və kitabxanaların qarşısında duran vəzifələr”. (2009). Bakı.
4. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 25 dekabr 2023-cü il.
5. Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). (2005). “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, № 6.
6. “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2002). Bakı.
7. Hüseynzadə, R.L., Əzizova, Z.M., Əliyev, S.H., Verdiyeva, Ü.M. (2021). Pedagogika (dərslük). Bakı.
8. Şükürov, A.M. (1999). Sosial ekologiya (Ali məktəblər üçün dərslük). Bakı: Şəfəq-İM, 246 s.
9. “Azərbaycan Respublikası ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006–2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 28 sentyabr 2006-cı il. № 1697.

Göndərilib: 10.04.2024

Qəbul edilib: 10.06.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/36/68-73>

Göyərçin Kərimi
Bakı, Azərbaycan
kgyarchinsh@gmail.com

MUSİQİNİN METAFİZİKASI YOXDUR

Xülasə

Musiqinin, metafizikanın əksinə olaraq, insan vücudunda yeyib-içməyə, intim əlaqəyə və s. yaranan ehtiyac kimi baş qaldırması, ikincinin hər kəsdən üstün təfəkkür, ali şüur tələb edən ayrı bir mövcud dünyada yaşanan həzz olması məsələsinə toxunulmuş, birincinin materiya deyil, vasitəli materiya olması araşdırılmışdır. Bəlkə də, ilk dəfə musiqinin metafizikasının olmadığı iddiası irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: iradə, ideya, musiqi, metafizika, ali idrak, a priori, materiya, vasitəli, vasitəsiz

Goyarchin Karimi
Baku, Azerbaijan
kgyarchinsh@gmail.com

Music has no metaphysics

Abstract

Contrary to metaphysics, music is related to eating, drinking, intimacy, etc. in the human body. It was touched on the issue of arising as a need, the second being the pleasure experienced in a separate existing world that requires superior thinking and higher consciousness than anyone else, and the fact that the first is not matter, but mediated matter was investigated. Perhaps for the first time, it was claimed that music has no physics.

Keywords: will, idea, music, metaphysics, higher understanding, a priori, matter, mediated, unmediated

Giriş

Mövzunu qələmə almaqda məqsədimiz bayağı olmayan musiqinin insana ən yüksək hisslər bəxş etməsindən və bu hisslərin qalıcı olmayan xüsusiyyətindən bəhs etməkdir.

Mən metafizika deyərəkən, insanın itirilməyən xoşbəxtliyini nəzərdə tuturam.

Səs sənəti bizi əbədiyyətin sərhədlərinə qovuşduraraq metafiziki dünyanın böyüklüyünü anladır. Musiqi dinləyən istənilən insan bir neçə dəqiqə müddətində sanki ali nizam və vücudu ələ gəlməyən gözəlliyin əhatəsinə nüfuz edir. Doğrudur, o, dinləyicini metafizika kimi gözəl bir aləmə aparır, lakin bu aləmin metafiziki gözəlliyi musiqinin səsi kəsilənə qədərdir.

Musiqinin yeganə mənbəyi ideyanın dərk olunmasıdır, yəni o, özünü dərk olunmuşun inikası olaraq təəcəssüm etdirir, lakin birinci, insanın idrakına deyil, qəlbinə təsir edir, eynən şərab, yaxud sevincli bir hadisənin xoşbəxtliyindən duyulan həzz kimi.

İradə və ideyanın dərk olunma prosesinin əksinə olaraq, musiqinin dərki *a priori* deyil. Musiqi insanın vücudunda yeyib-içməyə, intim əlaqəyə və s. yaranan ehtiyac kimi baş qaldırır, lakin metafizika gerçək dünya ilə əlaqənin kəsilmə anlarından təşkil olunmuşdur, o, hər kəsdən üstün təfəkkür, ali şüur tələb edən ayrı bir mövcud dünyada yaşanan həzdir. Metafiziki aləm dünyanın fəvqü olmaqla heç vaxt tərk olunmayan zirvədir. Bu aləmin fəthləri ali idrak sahibləri – dahilərdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, musiqi ayrı-ayrı adamlara metafiziki təsir bağışlasa da, özünün *metafizikası yoxdur*. Məsələn, fərqli hadisələrin metafizikası düşüncə yolu ilə dərk olunub şüuru aydınlaşdırırsa, musiqi, sadəcə, məst edir. Metafizika zəkaya emosional təsir edərək insana ən yüksək zövq yaşadır, musiqi çoxmənalı təsirlərə malik olmaqla yanaşı, dinləyəni kədərləndirir, hətta ona əzab da verir. Bir sözlə, metafizikanın təsiri birmənalıdır: həzz, musiqinin

qəbul edilməsi çox təcəssümlüdür: adlarının sayı qədər. Deməli, cəm şəkilçisi qəbul etdiyinə görə musiqi metafizikadan fərqlənir.

Musiqi nədir?

Bu, eynən insan nədir sualına bənzəyir, ona görə ki səs varlığıyla birlikdə yaranıb. Bəlkə, bitkilərin, ağacların, güllərin də səsi var, lakin tezlikləri 16 Hs-dən aşağı, yaxud 20000 Hs-dən yuxarı olduğu üçün eşitmə imkanımıza uyğun gəlmirlər. Heyvanların, həşəratların, böcəklərin, quşların da səsi var. Musiqinin əsasını təşkil edən bəzi quşların və insanların avazıdır ki, səs sənətinin bünövrəsini təşkil edir. İnsanlar çalib-oxumağı qarşılıqlarına əvvəlcədən məqsəd şəklində qoymayıblar, bu hiss onlarda qeyri-ixtiyari olaraq, eynən müxtəlif cismani, mənəvi ehtiyaclar kimi baş qaldırır.

Nəğmənin ilkin versiya şəklində avazla oxunması musiqinin deyil, səsin möcüzəsidir. Musiqi, artıq hər kəsin bildiyi kimi, not əsəridir.

Musiqinin dili bəşəridir, irqi mənəsi yoxdur; qara dərili, ağ dərili olmur; dünyanı hissələrə bölmür, varlı-kasıb tanımır, sərhədsizdir, onu, sadəcə, (Söz!) – şeir çərçivəyə salıb ardınca apara bilər.

Zövqün yaşanmasını təmin etməyən istənilən musiqi dinləyicinin iradəsinə zidd olur, eləcə də ahənglə və rəşional dərkə müşayiət olunan not sənəti insanın könlünü oxşayan təbii obraza çevrilir.

Musiqi ən universal sənət növüdür; onun köməyilə insan qəlbinin məmnunluq, yaxud narazılıq ifadə etməsi, kədərli, ya sevincli olması ən incə nüans və təkrarlarla təcəssüm olunur.

Musiqi görünən dünyanın səslə ifadə olunan gerçəkliyidir.

Musiqi, ya *arzuolunan*, ya da *düşünülmüş arzuolunan* həyatın qeyri-ixtiyari təcəssümüdür, eynən yeyib-içməyə yaranan tələbat kimidir, lakin ruhun qidalanmaq ehtiyacından əmələ gəlir.

Arzuolunan həyat, adından da görüldüyü kimi, insanın məmnunluq halıdır, düşünülmüş arzuolunma, əslində, arzu olunmayana işarədir, lakin o şərtlə ki, arzuolunmayanın təbiəti, mahiyyəti, mümkünlük, yaxud mümkünsüzlük dərəcəsi insan tərəfindən dərk edilsin. Mahiyyəti dərk olunmuş istənilən arzuolunmayan hadisə insana qəzəb deyil, sadəcə, kədər gətirir. Deməli, musiqinin yaranma ehtiyacı ya məmnunluq hissindən, ya da kədərdən qaynaqlanır. Bunların hər ikisi ya təcəssümdən əvvəlki şüursuz və kor olan, ya da özündən imtina edən iradənin hökmüylə baş verir.

Bizim haqqında söz açacağımız mövzu musiqinin janrları, növləri deyil, lakin qeyd etməliyik ki, onun bütün növ və janrlarında ayrı-ayrılıqda həm iradənin xidmətçisi sayılan hissi idrak, həm də *ideyalara* keçid etmiş idrakın təcəssümü mövcuddur.

Xatırladım ki, mövzu alman filosofu Artur Şopenhauerin musiqi haqqında apardığı tədqiqat bazası və nəzər-nöqtəsinə istinadən qələmə alınmışdır.

Nəyə görə Şopenhauerin “Dünya iradə və təsəvvür kimi” kitabına yenidən müraciət etdim? Müraciət, əlbəttə, filosofla müxalifət səbəbindən deyil, sadəcə, musiqinin metafizikası anlayışına bildirəcəyim öz şəxsi fikirlərimi onun söylədikləri ilə müqayisəli şəkildə ortaya çıxarmaq istəyirəm.

İradə: musiqi

Leybnis deyir: – Musiqi filosofluq etdiyini bilməyən şüursuz ruhun metafiziki məşqidir. Birincisi, Leybnislə o mənada razılaşımaq olar ki, Şopenhauerin *iradə* adlandırdığı musiqini ancaq və ancaq ilkin mənada başa düşək, yəni o, kordur, şüursuzdur; ikincisi, rəşional idrak bütün şəxsi iradələrin və obyektiv dünyanın vahid enerjisinin əsasını təşkil edən iradənin diktəsilə fəaliyyət göstərir və nəhayət, üçüncüsü, kor və şüursuz sözünü bütün musiqi növlərinə aid etmək caiz deyil, çünki ikisi də insanda mövcud olmaqla, iradənin özü şüursuza və dərk olunmuşu ayrılır. Bu, başqa sözlə, o deməkdir ki, subyektə görə obyekt, özünə görə iradəsi olan insan kor və şüursuz olanı “ağıllandırmaq” qabiliyyətindədir (Kərimi, 2020).

Şopenhauer izah edir ki, iradəni ideyadan, ideyanı isə təzahürdən fərqləndirməyi bacaran hər kəs üçün dünya hadisələri əhəmiyyətə malik olmayacaqdır; o, *dünya iradəsini* belə şərh edir: “İnsan da daxil olmaqla bütün təbiət heç vaxt doymayan həyat iradəsinin ifadəsidir” (Shopenhauer, 2020).

Əgər musiqi Şopenhauerin nəzəriyyəsinə əsasən iradənin özüdürsə və iradə təbiətin kor qüvvələrinin təsiri ilə həm hissələrin, həm də bütövün nüvəsi olaraq aşkara çıxarsa, bu insanların

düşünülmüş fəaliyyətində özünü aşkar olanın ideyası kimi göstərməlidir.

İdeya termini altında həmin möhkəm və müəyyən dərəcələr başa düşülür ki, iradənin uyğun təcəssümünü ifadə edir, çünki o, cəmi olmayan *özündə şey* – əbədi formalardır, yaxud da nümunələrin aid olduğu pillələrdir. Başqa sözlə, ideya dərk olunmuş təsəvvürdür, yəni iradənin özünü tanıtmə mərhələsidir.

Təsəvvürdən fərqli olaraq, iradə və ideyanı hissi idrak yox, *ali* idrak qavrayır.

Şopenhauer musiqinin quruluşunu elementlərə ayırır, sonra onları ideyanın əsas pillələrilə müqayisə edir: harmoniyanın dörd səsi – bas, tenor, alt, soprano və əsas tonlar – tersiya, kvinto, oktava. Bas canlı olmayan dünya, tenor, alt isə bitkilər, heyvanlar aləmilə eyniləşdirilir, soprano ən yüksək iradənin aşkarlanması, yəni obyektivasiyası kimi təqdim olunur, lakin müqayisə şərtidir, alman filosofu özü də etiraf edir ki, bunları əsaslandırma bilməz.

Beləliklə, iradə həyatın görünməyən özəyi, təsəvvür onun təcəssümü, yəni təzahürüdür. Təsəvvür görünən dünyadır; cansızından tutmuş canlısına qədər bütün gerçəkliyi əhatə edir. Təsəvvür dünya ilə təmas hissi idrak vasitəsilə gerçəkləşdiyinə görə əksəriyyət üçün əlçatandır. Təzahürü – təsəvvürü hər kəs əyani şəkildə görür; onunla empirik tanış ola bilər, lakin ideya və iradənin dərk olunma prosesi *a priori*dir. Məsələn burasındadır ki, ikincilərin şəkli, quruluşu olmur; elə bu səbəbdən də iradənin keçmişi, gələcəyi, cəmi yoxdur, deməli, o, ilk başlanğıcdır. Bir halda ki, iradə özlüyündə kor və şüursuzdur, rəşadət düşüncə ziddiyyət təşkil edəcək qədər ona yaddır, həmin səbəbdən də iradənin dərkini, ya intuitiv, ya da idrakın dünya haqqındakı təəssürlərə vasitəsiz bələdçiliyi sayəsində mümkündür (Shopengauer, 2020).

İradə təcrübədən kənarıdır və bu mənada ali idrakı keçid elm vasitəsilə əldə olunmur, onun yolu, əsasən, incəsənətdən keçir. Bütün incəsənət növlərində, o cümlədən rəsmdə, şeirdə, nəsrə də ideyanın ötürülmə mexanizmi eynidir: iradədən ideyaya, ideyadan təzahürə, lakin musiqidə aparıcı xətt oxşar prinsip üzrə gerçəkləşmir, bu da onunla əlaqəlidir ki, o, ideyanın deyil, bilavasitə iradənin təcəssümüdür.

Musiqi növündən asılı olaraq, dinləyiciyə metafiziki anlar yaşada bilər, lakin sonuncunun itirilməyən xoşbəxtlik olduğunu nəzərə alsaq, birincinin oyatdığı hisslərin qalıcı olmadığını fərqi nə varar. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, musiqinin təsiri ali idrakı yol açacaq qüvvədə deyil, yəni musiqi dinləməklə ideyanın dərkini yüksəlmək, ümumiyyətlə, mümkün deyil. Sadəcə, onun yaratdığı təəssüratı M. Füzulinin təbirincə belə ifadə etmək olar: “Surəti halım görəndə surət xəyal eylər məni” (Füzuli, 2005). Elə bu xüsusiyyətinə görədir ki, Şopenhauer musiqini ideyada aşkarlanmayan iradə adlandırır. O iradə ki, dünyanın yeganə həqiqətidir, əsasən, seyr və düşüncə ardıcılığıyla idrak olunur.

Musiqinin materiyası

İstənilən materiya iradənin təzahürüdür, özü deyil. Materiya hərəkət və səbəbiyyətdir. Musiqi, enerji, axar çay misalı ancaq ötürülmə vasitəsilə təcəssüm olunur. Enerjinin materiyası elektrik naqilidir, çay materiyadır, vaakumda səsin yayılmaq imkanı olmadığını nəzərə alsaq, musiqini də müəyyən mənada materiya hesab etmək olar, lakin onun sıxlığı gözlə görünməyəcək qədər zəifdir. Bu mənada suyun, dağın, dərənənin materiyası qalıcı, musiqinin materiyası müvəqqətidir: ötürülmə kəsilənə qədər.

Səs sənəti subyekt kimi zamansız, obyekt kimi materiyasızdır, dünya isə daima hərəkətdədir, deməli, onun və eyni səbəbdən bəstəkarın, müğənninin, çalğıçının, dinləyicinin zamanı var.

Musiqinin materiyası ötürüldüyü naqıl, yazıldığı not dəftəri, dalğalar şəklində yayıldığı hava olaraq özü deyil, özünün təcəssüm vasitələridir.

Məsələyə digər tərəfdən yanaşanda görürük ki, materiyanın bütün mahiyyəti səbəb ilə təsirdən ibarətdir, o zaman musiqi də canlı və hərəkətdə olduğu üçün materiyadır, lakin musiqinin susması ilə onun materiyası da yoxa çıxır və bu mənada səs sənətini özü-özünə mövcud olan adlandırmaq mümkün deyil. Musiqi iki obyekt, yaxud iki iradə arasında təsir vasitəsi kimi başa düşülməlidir.

Mən bir vaxtlar orta məktəb dərslindən öyrəndiyim, Qərbin, Şərqi, yaxud digər ölkələrin kitablarından oxuduğum mövqeyimə uyğun gələn-gəlməyən fikirlərin heç birinə münasibət bildirmədən səsin materiyası haqqında öz düşüncələrimi yazdım və qərara gəldim ki, musiqi

müvəqqəti, qalıcı olmayan – vasitəli materiyadır. Bütün əllə daşınan, təması, görünüşü, səthi olan materiya isə vasitəsizdir. Məsələn, enerji vasitəli materiyadır, lakin elektrik naqili vasitəsiz.

Vasitəli və vasitəsiz terminləri materiyaya şamil etməklə onun iki növü arasındakı fərqi uzun-uzadı izahını bir növ sadələşdirmək imkanı yaratdım.

Musiqi yaradandır

Artur Şopenhauer musiqiyə hansı səbəbdən yaradan tərifi vermişdir və yaxud musiqi nəyə görə yaradandır? Ü. Hacıbəyovun “Koroğlu” uvertürası ilə S. Hacıbəyovun “Karvan” simfonik əsərini, yaxud Motsartın “Türk marşı” ilə “Rekviem”ini xatırlayaq. “Koroğlu” uvertürası ilə “Türk marşı” arasında müəyyən bənzərlik olsa da, digər musiqilərin insan həyatına təsiri yetərincə fərqlidir. Biri döyüşün vacibliyindən, o biri insan ürəyinin qüssəsindən, dərdindən, digəri uzun və sonlu bir yolçuluqdan söz açır.

Müslüm Maqomayevin ifasında “Azərbaycan” mahnısına qulaq asan hər kəs qanad açıb uçmaq istəyir və yaxud müğənninin “Baharın on yeddi anı” filmindən səsləndirdiyi “Anlar”ı dinləmək...

Bir ana sığışdırılan əbədiyyəti və ya əksinə, əbədiyyətin bir anını yaşamaq kimi fəvqəladə məqamdır, adama elə gəlir ki, ölümlə üz-üzə dayanan insan “Anlar”ın sədası altında öz anlarını həyatın cövhəri kimi yaşayır və s.

Musiqinin bu və ya digər xüsusiyyətindən uzun-uzadı bəhs etməklə məqsəddən yayına bilərik, lakin xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, musiqi dinləyicini öz ruhuna kökləyir; onun sədaları altında döyüşə də atılmaq, cinayətə də əl atmaq olar, yəni o, yaradandır.

Yaradan ifadəsinin digər səbəbi isə musiqinin özü-özünün təcəssümü olmasıdır ki, *iradə* kimi mövcud olan *musiqi* təcəssüm kimi özünün eynidir; lakin bir məsələni unutmamaq şərti ilə: musiqi dinləyicidə analoqu olduğu iradəni axtarmır, əksinə, insan öz iradəsinə uyğun gələn musiqini bəstələyir, seçir, dinləyir. Bu isə o deməkdir ki, musiqi həm vasitəsiz, həm də vasitəli yaradandır.

Musiqinin yaradan – *iradə* olması birmənalıdır; istər hissi idrak, istərsə də ali idrak sahibi olsun, o, insan üzərində söz ilə anlaşılmayan hökmə sahibdir. İnsanın istənilən musiqini dinləməkdən gəc-tez doyduğunu nəzərə almasaq, dinləyicini bu hökmün təsir dairəsindən ancaq başqa bir zəruri ehtiyac, tələb olunan fəaliyyət növü xilas edə bilər.

Metafizika nədir, yaxud musiqinin metafizikası varmı?

Metafizika görünənlərin zəkaüstü – mücərrəd görünüşünə deyilir (Kərimi, 2022).

Metafizika o deməkdir ki, hadisələr dünyanın hüdudlarından, hissi təcrübənin mümkün sərhədlərindən, fiziki proseslərdən kənarında baş verir, bu isə a priori dərk deməkdir.

Metafizikanın nə demək olduğunu izah etmək üçün rejissor Federiko Fellininin 1958-ci ildə “Oskar” mükafatına layiq görülmüş “Kaberiya gecələri” filminin final hissəsini gözümüzün önünə gətirək. Hər cür vasitədən yararlanaraq, alçalaraq vəsait toplayan Kaberiya sonuncu ümidini də itirir, bütün varidatı əlindən çalınandan sonra o, bir müddət özünü torpağa çırpır. Sonra ayağa qalxıb ağır addımlar və üzünün sona qədər zorlanmış qadın ifadəsi ilə meşəlikdən kənara çıxmağa çalışır. Ömrünün axıncı anlarını yaşayırmış kimi göz yaşları tökən Culyetta anıdan gülümsəməyə başlayır.

Bu məqamda onun yanaqlarından süzülən damcılardan səbəbi anlaşılmır. Necə ki, istənilən obyektin *ideyası* səbəb, zaman və məkan ölçülərindən azaddır, Mazina da həmin anlarda dünyadan asılılığını dəf etməyə nail olur. İtiriyi sərvət müqabilində özünü həddən ziyadə bədbəxt hiss edən qadın asılılıq libasını soyunmaqla əzablardan xilas olur. Onda anıdan baş verən sonuncu dəyişiklik ali idrakın hissi idrak üzərində qələbəsidir, yəni həyatın metafizikasının dərk olunmasıdır.

Metafizikada pillələr müəyyən şeylərə onların əbədi formaları və ya nümunələri kimi aiddir, yəni ideyanı həmişə həqiqi və ilkin mənasında başa düşmək lazımdır, həmin mənada ki, onu Platon adlandırmışdır.

İdeyanın dərk olunması *a priori* əldə olunur, *a priori* dərk metafizikadır, musiqi *a priori* dərk olunmur.

İradənin dərkinə aparan yol təcəssümdən başlayırsa, bəstəkar musiqisi dərk olunmuşun təcəssümüdür. Məsələn, rəsm əsərində hadisənin mahiyyətinə seyr etdiklərimizin fonunda varırıq, lakin musiqidə ahəngin köməyi ilə bizə nəyin çatdırılmasını, yaxud başa düşməli olduğumuzun nə olduğunu anlamağa çalışırıq.

Hissi idrak iradənin xidmətində dayanır, ali – ideyaların idrakı iradənin xidmətindən tamamilə azaddır, çünki zaman, məkan və səbəbiyyət kimi anlayışlar ona yaddır. İstənilən hadisənin, əsərin, rəsmi, seçilmiş obyektin ideyasını dərk etməklə onun metafizikasını yaşayırıq, lakin musiqidə əksinədir. İnsan melodiyaları dinlədikcə hadisənin, yaxud faciənin xəyali təəcəssümünə qovuşur.

Birincidə, görünənlərin vasitəsilə görünməyənləri – əbədi və cəm şəkilçisi olmayanı dərk edirik, ikincidə, bütövün ayrı-ayrı hissələrinin xəyali təəcəssümünü izləyirik. Buradan belə çıxır ki, musiqi ilə ideya arasında analogiya mövcud olsa da, istiqamət bir-birinin ziddinədir. Deməli, cəm şəkilçisi qəbul etməyən metafizikanın ideyanın dərk prosesi olmasına və cəm şəkilçisi qəbul edən səs sənətinin ideyada aşkarlanmayan iradə kimi tanınmasına rəğmən söyləyə bilərik ki, *musiqinin metafizikası yoxdur*, lakin musiqi metafiziki ruhun çirpintilərini əks etdirə bilər.

Musiqinin metafizikası həmin səbəbdən yoxdur ki, onu təkcə dahilər – bəstəkarlar, iri həcmli musiqi əsərlərinə, muğamlara öz yaradıcı töhfələrini bəxş etmiş tək-tək xanəndə və müğənnilər dinləmirlər. Ona hər kəs qulaq asır: oğru da, canı də, şarlatan da, meyvə satan da, donuz otaran da və s.

Kimin onu dinləməsindən asılı olmayaraq, musiqi heç kimi tərbiyə etmir. Lakin təyyarəni partlatmaq istəyən kamikadzeni tərksilah etməkdən ötrü onu musiqi vasitəsilə kövrəldib, ardınca siqaret təklifi edərək əlini boşaltmağa vadar etmək mümkündür.

Platon deyir: “Musiqi – mənəvi nizamdır. O, gerçək aləmə ruh, zəkaya qanad, təxəyyülə uçmaq imkanı; bütün varlıqlara füsunkarlıq bəxş edir (6).

Musiqidən həmişə zövq almaq olar, lakin bu metafizikadan alınan həzz kimi əbədi deyildir; istər dərk olunmuş, istərsə də əksinə olsun, onun təsiri müvəqqəti səciyyə daşdığından təkamülə sövq etmək xüsusiyyəti yoxdur, çünki idrakı deyil, ürəyi, istəyi hərəkətə gətirir. Səs sənətinin “*iradə*”si də, “*ideya*”sı da – “*metafizika*”sı da, “*təcəssüm*”ü də elə özüdür.

Musiqinin çərçivəsi şeirdir, ona görə ki sözlə müşayiət olunan musiqi əsəri dinləyicidə dərk olunmaq zərurəti yaratmır, kompozisiyanın, orkestrin ifa ilə nə demək istədiyini müğənni avazla söyləyir. Sözlə müşayiət olunmayan musiqinin nəyi diktə etdiyini bəstəçidən savayı heç kim bilmir. Elə bu səbəbdən də sözlə oxunmayan musiqinin sözlərini dinləyici öz hekayələrinin əsasında uydurur. Buradan belə nəticə hasil olur ki, sözlə müşayiət olunmayan hər musiqinin dinləyici sayı qədər hekayəsi mövcuddur. İdeya da belədir; bir ideyanın istənilən sayda təzahür formaları ola bilər. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, musiqi ilə ideya arasındakı bu zahiri oxşarlıq, mahiyyət etibarilə bir-birinin ziddinədir.

Sözlə müşayiət olunan musiqi rekvizitiv möhür daşdığına görə dinləyicini düşündürmək səciyyəsi daşmır, çünki hadisə özü ifaçı tərəfindən nəql olunur.

Artur Şopenhauer deyir: “...baş gövdədən boy atdığı kimi, idrak da iradədən yaranmışdır” (Shopenhauer, 2020). Biz iradəni onu əyaniləşdirən ideyanın köməyi ilə dərk edirik. Lakin ayrı-ayrı musiqi dünyanı əhatə edən formasız anlayışlardan fərqli olaraq həmişə canlıdır, özü özünün eynidir; başqa sözlə, o, “*universalia post rem*” yox, “*universalia anti rem*”dir, daha doğrusu, özlüyündə var olandır.

Aləmi seyr etdikcə onu ideyasına doğru aparacaq yol hədəfə yetişəndə artıq gerçək həyatdan əsər-ələmət qalmır, lakin musiqini dinlədikcə gözümüzün önündə görünən dünyanın hadisələri canlanır: keçmiş, gələcəyi, indisi. O, hər yerdə insan ruhunu yüksəldib-əlçaldan həyat hadisələrinin mənəviyyət oyadıcı, ürəyə təsiredici özəlliyindən bəhs edir. Musiqi bizi həm keçmişə aparır, həm də gələcəyə götürür. Metafizikanın keçmiş, gələcəyi olmur.

Sonda belə bir müqayisə aparacaq. Yer kürəsini kənardan seyr edən Yuriy Qaqarin olmuşdur və onun məşhur bir ifadəsi var: “Bizim planetin necə gözəl olduğunu gəminin kabinəsindən seyr etdim” (8). Bəli o, bizim dünyadan kənara çıxmış, planeti kənardan izləmiş, hissi idrak vasitəsilə dünyanın bir hissəsinin və Yer kürəsinin xaricdən görünüşünü düzgün şəkildə ifadə etmiş ilk kəsidir. Qaqarin dünyadan kənara çıxmaqla onun metafizikasının deyil, gerçəkliyinin təntənəsini yaşamışdır. Bax, musiqi də belədir, insan ona qulaq asdıqca, ancaq həyatın keşməkeşləri barədə düşünür; elə ki, nəğmə kəsilir, təsir də yoxa çıxır, yaxud azalır. Metafizika dünyanın ən böyük neməti olaraq dahinin əbədi yoldaşdır.

Musiqi gerçək dünyanın səsidir və bütün xüsusiyyətlərilə gerçəklikdən asılıdır, onsuz var ola bilməz. Bəs metafizika, yəni ideya?

İdeyanın gerçək dünyadan asılılığı yoxdur, əksinə, genetik və funksional baxımdan bütün varlıqlar ondan asılıdır. Metafizika insanın ideyanı dərk etməsidir, elə bu səbəbdən də ideyada aşkarlanmayan iradənin – musiqinin metafizikası yoxdur; başqa sözlə, bizi ideyalara deyil, gerçək dünyanın hadisələrinə götürdüüyü üçün *musiqinin metafizikası yoxdur*. Əgər musiqinin metafizikası olsaydı, dünya sülh içində boğulardı, nədən ki, musiqini sevməyən, dinləməyən insan yoxdur.

Nəzərimə görə və anladığımı qədər A. Şopenhauer müəllifi olduğu “Dünya iradə və təsəvvür kimi” ölməz əsərində musiqi kəlməsindən sonra metafizika sözünü işlətməyib. Ona görə dəqiq söyləyə bilmirəm ki, mümkündür, oxuduğum əsərin tərcüməsi təhrif edilmiş olsun, yaxud diqqətim məni aldatsın.

Nəticə

Mətni yekunlaşdırmazdan öncə onu qeyd edirəm ki, ölümün metafizikası yazdığım anlarda sanki qeybdən səs eşitdim: musiqinin metafizikası yoxdur. O ana qədər başqalarına istinad edərək özüm də bu söz birləşməsindən səhvən istifadə etmişəm.

Məqalənin köməyilə fikrimi nə dərəcədə əsaslandırılmışam, bilmirəm, bunu metafiziki düşüncəyə sahib oxucu söyləyəcək, lakin insan təbəqələrini bir-birindən ayırmaq üçün çoxlarının istifadə etdiyi bir həndəsi fiqurun timsalında onu söyləyə bilərəm ki, metafizika konusun ucudur: ən yuxarı nöqtə və sonsuzluğun başlanğıcı...

Ədəbiyyat

1. Kərimi, G. (2020). Məhəbbət və doqquz görüş. Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 173 s.
2. Shopengauer, A. (2020). Mir kak volya i predstavleniye. Moskva: “AST”, 351 s.
3. Shopengauer, A. (2020). Mir kak volya i predstavleniye. Moskva: “AST”, s. 299.
4. Füzuli, M. (2005). Əsərləri. Altı cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 400 s.
5. Kərimi, G. (2022). Diqqətin metafizikası. Bakı, Elm və təhsil, s. 21.
6. <https://ru.citaty.net/tsitaty/629382-platon-muzyka-voodushevliat-ves-mir-snabzhaet-dushu-krylia/>
7. Shopengauer, A. (2020). Mir kak volya i predstavleniye. Moskva: “AST”, s. 342.
8. https://www.google.com/search?q=гагарин+про+земном+шапе&client=ms-android-samsung&sca_esv=a24d50f4328fb081&gbv=17sei=dytXb8v-wPAPm6-K4AQ

Göndərilib: 08.04.2024

Qəbul edilib: 12.06.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/36/74-77>

Vüsal Hüseynov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
huseynovvusal59@gmail.com

KORPORATİV İDARƏETMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ METODLARI

Xülasə

Məqalədə korporativ idarəetmə məsələlərinə toxunulmuş, korporativ hüquqda idarəetmənin əhəmiyyəti, o cümlədən onun müxtəlif formalarının xarakterik cəhətləri araşdırılmışdır. Təhlil zamanı həmçinin nəzəri yanaşmalara da diqqət ayrılmışdır. Müxtəlif xarici dövlətlərin bu sahədəki idarəetmə modelləri nəzərdən keçirilmiş və milli qanunvericiliyin də araşdırılması nəticəsində təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *korporativ idarəetmə, idarəetmə orqanları, daxili idarəetmə, xarici idarəetmə, idarəetmə sistemi, idarəetmə modeli*

Vusal Huseynov
Baku State University
master student
huseynovvusal59@gmail.com

The importance and methods of corporate governance

Abstract

The article touched upon the issues of corporate governance, examined the importance of Management in corporate law, including the characteristic features of its various forms. The analysis also focused on theoretical approaches. The management models of various foreign states in this area were reviewed and suggestions and recommendations were put forward as a result of the study of national legislation.

Keywords: *corporate governance, management bodies, internal management, external management, management system, management model*

Giriş

Kommersiya təşkilatlarının strukturunu, onların idarəetmə quruluşunu düzgün seçmək və səlahiyyətlərini düzgün bölüşmək təşkilatın uğurlu idarəçiliyi üçün əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Korporativ idarəetmə şirkətlərə daha sürətli inkişaf etməyə və problemlərdən yayınmağa imkan verir (1).

Korporativ idarəetmə şirkətlərin rəhbərliyi və direktorlarının, bəzi hallarda isə onun işində maraqlı olan digər şəxslərin qarşılıqlı fəaliyyətidir. Korporativ idarəetmənin əsas prinsipləri və istiqamətləri planlaşdırma, təşkilatlanma, habelə fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesinə nəzarəti əhatə edir. Hesab edirik ki, korporativ idarəetmə müəssisə daxilində münasibətlərin inkişafı və tənzimlənməsində motivasiya rolu daşıyaraq bir stimulun olmasını ifadə edir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 49-cu maddəsinə əsasən, hüquqi şəxs mülki hüquq və öhdəlikləri öz orqanları vasitəsilə əldə edir (2). Buna görə də hüquqi şəxsin orqanları onun iradəsini formalaşdırır və ifadə edir, orqanların hərəkətləri hüquqi şəxsin özünün hərəkətləri kimi qəbul edilir (Kərimov, 2014). Lakin buradakı əsas məsələ hüquqi şəxsin orqanının korporativ münasibətlərdə müstəqil iştirak etməməsidir. İstənilən halda bütün münasibətlər hüquqi şəxsin adından həyata keçirilir.

Təşkilatın əlaqələndirilmiş işinin ayrılmaz hissəsi kimi idarəetmənin mahiyyətini başa düşmək üçün onun iştirakçıları ətraflı nəzərdən keçirmək lazımdır. Şərti olaraq, bunları aşağıdakıları əhatə edən iki qrupa bölmək olar (4):

Daxili – burada korporativ idarəetmə cəmiyyətin iştirakçıları, onların təsisçiləri, səhmdarları, işçiləri və bir təşkilat daxilində işləmək istəyən digər şəxslərə münasibətdə həyata keçirilir.

Xarici – təşkilat xaricində korporativ idarəetmənin həyata keçirilməsi də mümkündür. Belə ki, cəmiyyətlər və müəssisələr səlahiyyətli qurumlar tərəfindən təmsil olunan digər təşkilatlar, hakimiyyət orqanları və hətta dövlətin özləri ilə əlaqəlidir. Yəni korporativ idarəetmə təkcə cəmiyyət üzvlərinin deyil, həm də kreditorların, nəzarət strukturlarının, habelə göstərilən xidmətlərin istehlakçıların iştirakını əhatə edir.

Korporativ idarəetmənin əsas vəzifəsi münasibətlərin bütün iştirakçıların (səhmdarlar, təsisçilər, menecerlər, hakimiyyət orqanları) maraqlarını bir araya gətirmək, yəni bir işə vahid baxış əldə etmək istəyini nəzərdə tutur. Korporativ idarəetmənin həyata keçirilməsi üçün müəyyən bir sistemin olması çox vacibdir. Təşkilatın iştirakçıların maraqlarını qoruyan və təmin edən təşkilati modelin formalaşması idarəetmənin sistemini əhatə edir (John, 2020).

Hesab edirik ki, idarəetmə sistemi ilk növbədə ümumbəşəri prinsiplərə əsaslanmalıdır. Dürüstlük, aşkarlıq, məsuliyyət, əməkdaşlıq və iştirakçıların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi bu prinsiplər sırasına daxildir. Təşkilatın səhmdarları, iştirakçıları və idarəetmədə iştirak edən digər şəxslər bu prinsiplərə riayət etməlidirlər.

Məqsəd və təzahür formalarından asılı olmayaraq, idarəetmə sistemi sahibkarlıq münasibətlərinin bütün iştirakçıları arasında tam qarşılıqlı əlaqənin qurulmasını əhatə edir. Bütün vəzifələr məqsədlərə uyğunlaşdırılmalıdır. Sistemin yüz faiz necə işləyəcəyini dəqiq söyləmək mümkün deyil. Yəni hər bir şirkətdə onun iştirakçıları fəaliyyətin təbiətinə uyğun olaraq, özləri strategiya və fəaliyyət planları hazırlamalıdır (Sarah, 2021).

Praktikada yaxşı inkişaf etmiş və artıq konsolidasiya almış korporativ idarəetmənin həyata keçirilməsinin bir neçə modeli var. Təşkilatın koordinasiya sxemləri müxtəlif xarici ölkələrdə fəaliyyətin növünə görə formalaşdırılır.

Bu səbəbdən müasir sahibkarlıqda cəmiyyət üzvlərinin maraqlarını təmin etməyə və bu prosesin bütün iştirakçıların qarşılıqlı əlaqəsini təmin etməyə yönəlmiş müəyyən idarəetmə modelləri tətbiq olunur.

Müəyyən bir fəaliyyət növü üçün xarakterik olan çatışmazlıqları ilə fərqlənən üç əsas model vardır: Yapon; Alman; İngilis-amerikan. Əsas fərqlər ölkələrin korporativ hüquq normaları, habelə ortaq bir şablonu olmayan fəaliyyət siyasəti səbəbindən formalaşır.

Bu korporativ idarəetmə modeli məhdud bir tətbiq dairəsinə malikdir və əslində yalnız Yaponiyada istifadə olunur. Bu fəaliyyət seçiminin əsas istiqaməti səhm mülkiyyətinin çarpaz xarakteridir. Bu vəziyyətdə qiymətli kağızların paylanması yalnız böyük və orta sektorların səhmdarları arasında aparılır. Kiçik sahibkarlara, özəl investitorlara səhmlərin verilməsi tətbiq edilmir, bu da bu modelin dezavantajı hesab edilə bilər (Peter, 2021).

Əsas fərqləndirici xüsusiyyət bankların şirkətlərin fəaliyyətində fəal iştirakıdır. Müəssisələr böyük miqdarda səhmlərini nəzərə almadan bazarda passiv mövqe tuturlar. Bu vəziyyətdə kredit təşkilatlarının fəaliyyəti o qədər böyüyür ki, hətta hər bir sənaye qrupunun daim əməkdaşlıq etdiyi müəyyən bir bankı mövcud olur.

Yapon biznesi uzun müddətdir müşahidə olunan aşağı likvidliyə malikdir və müvafiq olaraq kredit təşkilatları ən etibarlı və sabit gəlir mənbəyidir. Bu, bankların əksər yapon müəssisə və korporasiyalarının işində belə fəal iştirakını izah edir.

Yapon korporativ idarəetmə modelinin üstünlüyü

Yapon modelinin üstünlüyü, xaricdən biznesə təsir səviyyəsinin çox az olmasıdır. Yəni bir şirkətin və ya bütün müəssisənin səhmlərinin düşmənlə ələ keçirilməsinə nadir hallarda rast gəlinir. Burada korporativ idarəetmə modeli elə qurulmuşdur ki, bazar münasibətlərinin digər iştirakçıları tərəfindən ələ keçirilmə cəhdləri müşahidə olunmur. Bu, həm də aktivlərini qoruyan bankların krediti hesab edilir.

Alman və ya kontinental korporativ idarəetmə modeli

Bu idarəetmə modeli müəssisənin fəaliyyətini əlaqələndirmək və təmin etmək üçün iki səviyyəli fəaliyyət sistemidir. Model Almaniyada və Avstriyada geniş istifadə olunur və bu ölkələrin böyük korporasiyaları uzun illərdən bu metoddan istifadə edirlər. Eyni zamanda ərazi əsasında kontinental idarəetmə sxemi digər dövlətlərə, məsələn, Norveç, Hollandiya və İsveçrəyə yayılmışdır.

Təqdim olunan modelə görə, bir anda iki səviyyəli korporativ idarəetmənin olması idarəetmə orqanlarında müşahidə şurası və direktorlar şurasının olmasını özündə ehtiva edir.

Adıçəkilən orqanlardan birincisi icra səlahiyyətləri alır və cəmiyyətlərin iştirakçıları tərəfindən qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə, rəhbərliyin qərarlarının icrasına nəzarət edir (8).

Direktorlar şurasına isə nəzarət funksiyaları verilir. Həm bütün müəssisənin, həm də onun ayrı-ayrı strukturlarının, o cümlədən icra strukturlarının işinə nəzarət edirlər. Korporasiyanın başında həmişə səhmdarların ümumi yığıncağı durur. Bu, alman idarəetmə modelinin həyata keçirilməsinin ən vacib prinsipidir. Üstəlik, nəzərdən keçirilən sistem müəssisələrin bütün işçilərinin korporativ idarəetmədə birbaşa iştirakı ilə fərqlənir. Alman korporativ idarəetmə modelinin üstünlüyü hər kəsin bir-birinin maraqlarını təmin etməkdə maraqlı olması və nəticəni hədəf almasıdır. Bunun üçün stimullaşdırma tədbirləri nəzərdə tutulur. Bəzi işçilərin təşkilatın müşahidə şurasına daxil edilməsi motivasiya hesab olunur.

Beləliklə, Avropa ölkələrində inkişaf etmiş kontinental korporativ idarəetmə modeli, iştirakçıların maraqlarını təmin etməyə və məqsədlərinə çatmağa imkan verməklə müəssisənin aydın bir quruluşunu təmin edir. Təşkilatlar imkanlarını genişləndirən yapon modelindən fərqli olaraq, digər strukturlardan asılı olmayaraq müstəqil işləyirlər.

İngilis-amerikan korporativ idarəetmə modeli

Bu korporativ idarəetmə modelinin əsas fərqləndirici xüsusiyyətini səhmdar kapitalının atomizasiyası (parçalanması) təşkil edir. Əsas məsələ burasındadır ki, şirkət çox sayda xırda səhmdarı ilə, eləcə də bir-birindən asılı olmayan, ayrı-ayrılıqda işləyən, lakin müəssisə menecerləri ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqədə olan kiçik investorlarla əməkdaşlıq edir. Bu iş prinsipinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, səhmdarların yığıncağının rolu çox az, mövcudluğu formalıdır. İdarəetmə funksiyaları tamamilə müəssisə menecerlərinə verilir. Belə bir təşkilatçılıq sistemi ABŞ, Böyük Britaniya və Kanadada geniş yayılmışdır. İngilis-amerikan idarəetmə modeli baxımından məqsədəuyğun bir tədbir kimi tanınan şirkət menecerlərinin müstəqilliyi ilə yanaşı, direktorlar şurasının rol aldığı nəzarət orqanlarının olması məcburidir.

İngilis-amerikan korporativ idarəetmə modelinin üstünlüyü

Sözgedən korporativ idarəetmə modeli şəraitində bir iş yüksək likvidlik səviyyəsinə malikdir və şirkətlərin birləşməsi kimi çox sayda əməliyyatı əhatə edir. Buna görə də burada bankların iştirakı minimal hesab edilir. Səhmdarlar müstəqil olaraq əmlak dövriyyəsinə təşkil edir və nəzarət edirlər ki, bu da mübahisəsiz üstünlük hesab olunur.

Beləliklə, ingilis-amerikan korporativ idarəetmə modeli bir variant kimi səhmdar cəmiyyətlərin və böyük korporasiyaların işi üçün ən uyğunu hesab olunur. Bu təşkilati modelə əsasən cəmiyyət kredit təşkilatlarından müstəqildir və üçüncü tərəflərdən kapital cəlb etmədən öz fəaliyyətlərində kifayət qədər qənaətbəxş nəticə əldə edə bilirlər.

Nəticə

Araşdırma nəticəsində belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, korporativ idarəetmənin düzgün qurulması şirkətlərin inkişafına təminat verən əsas amillərdəndir. Hər bir hüquqi şəxs öz fəaliyyətini korporativ idarəetmənin əsas prinsiplərinə uyğun formada qurmalı və idarə etməlidir. Həmçinin korporativ idarəetmənin düzgün qurulması şirkətin gələcəkdəki risklərinə qabaqlayıcı tədbirlərinin görülməsi üçün önəm daşıyır. Məqalədə müxtəlif korporativ idarəetmənin əhəmiyyətinə və onun formalarına toxunulmuşdur.

Tərəfimizdən xarici dövlətlərin təcrübəsinə və milli-hüquqi əsaslara istinad edilərək bu məsələlər ətraflı təhlil olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Korporativ idarəetmə: modeli və sistemi:
<https://shmeleva-partners.ru/biznesmenu-na-zametku/korporativnoe-upravlenie>
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. (2023). Bakı: Qanun.
3. Kərimov, E. (2014). Azərbaycan Korporativ (Şirkətlər) hüququ. Bakı: Qanun, 126 s.
4. Korporativ idarəetmə: modellər, sistem, risklərin idarə edilməsi:
<https://blog.iteam.ru/korporativnoe-upravlenie-modeli-sistema-upravlenie-riskami/>
5. John, S. (2020). The Modern Corporation and Private Property. New York, 400 p.
6. Sarah, S. (2021). Management Bodies: Supervisory Board and Executive Board. Oxford, 280 p.
7. Peter, S. (2021). Leadership Bodies: Board of Supervisors and Management Board. Oxford, 320 p.
8. Türk Ticarət Qanunu:
<https://www.seckin.com.tr/kitap/turk-ticaret-kanunu-ahmet-gokcen/seckin-yayincilik/ismm-girisimcilik-ve-inovasyon-hukuku/1358>

Göndərilib: 26.04.2024

Qəbul edilib: 10.06.2024

İÇİNDƏKİLƏR

Ülfət İbrahim, İlahə Əşrəfova	
Müasir fransız dilində ingilis alınmalarının üslubi xüsusiyyətləri (kütləvi informasiya vasitələri materialları əsasında)	5
Yeganə Məmmədova	
Məktəbəhazırlıq dövründə savad təlimi üzrə məşğələlərin təşkili	11
Yegana Babasoy	
Functions of adjectives	16
Sevinc Mahmudova, Ruzanə Süleymanova, Mələikə Xudaverdiyeva, Sevinc Tağıyeva, Anna Gruzina Valerievna	
Ceyn Ostin yaradıcılığında qəhrəmanların nitqinin üslubi xüsusiyyətləri	23
Emin İsmayılov	
Sənaye inkişafı və iqtisadi artım	29
Rəfig Hasanov	
Global warming as a challenge to UN countries	33
Ali Eynaliev	
The internationalization of the higher education policy in Azerbaijan: scholarship programs and rankings	38
Jamal Zeynalli	
Analysis of the types of dilution under European law	42
Rahilə Qurbanova	
Şumer-Akkad və Misir miflərində kosmoqonik və antropoqonik təmayüllər	47
Lalə Məmmədova	
İnklüziv təhsil müəssisələrində sinfin effektiv idarə edilməsində müəllimin rolu	51
Vüsal Hüseynov	
Tam ortaqlığın xüsusiyyətləri və üstün cəhətləri	56
Nihad Mehbaliev	
İnnovativ sosial-iqtisadi inkişaf və Naxçıvan Muxtar Respublikasında onun tətbiq istiqamətləri	59
Gövhər Məmmədağiyeva	
Təlim prosesində ekoloji tərbiyənin təşkili	64
Göyərçin Kərimi	
Musiqinin metafizikası yoxdur	68
Vüsal Hüseynov	
Korporativ idarəetmənin əhəmiyyəti və metodları	74

İmzalandı: 27.06.2024

Formatı: 60/84, 1/8

H/n həcmi: 10 ç.v.

Sifariş: 773

aem.az saytında çap olunub.

Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.

"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə

Tel.: +994 50 209 59 68

+994 55 209 59 68

+994 12 510 63 99

e-mail: info@aem.az

